

NASILJE i kultura

STEFAN ELEZOVIĆ

Stefan Elezović
NASILJE I KULTURA

EVROPSKI DEFENDOLOGIJA CENTAR

Stefan Elezović

NASILJE I KULTURA

Nasilje kao konstitutivni element kulture,
normativna praksa i kulturni fenomen

Izdavač:

EVROPSKI DEFENDOLOGIJA CENTAR
Banja Luka

Recenzenti:

Merima Jašarević
Duško Vejnović

Lektura i korektura:

Nemanja Milovanović

Grafička priprema:

Miljan Stupar

Štampa:

Bina d.o.o. Banja Luka

Tiraž:

200 primjeraka

Stefan Elezović

NASILJE

I

KULTURA

**Nasilje kao konstitutivni element kulture,
normativna praksa i kulturni fenomen**

BANJA LUKA, 2025.

SADRŽAJ

Predgovor	7
NASILJE U KORIJENU MOTIVACIJE PRVOBITNOG LJUDSKOG UDRUŽIVANJA	11
NASILJE KAO IZRAZ, PROIZVOD I REZULTAT KULTURE	53
Nasilje i normativnost	57
Mediji i pad međusobnog povjerenja	61
Veza nasilja i grupne identifikacije	68
Kultura, normativno nasilje, medijska promocija straha i instrumentalizacija razlike	79
NASILJE KAO INSTRUMENT OSTVARIVANJA POLITIČKIH CILJEVA: FENOMEN TERORIZMA	
U KONTEKSTU KULTURNOG OTPORA	83
Izazovi međukulturnih odnosa	87
Pojam i uzroci nastanka terorizma	90
Terorizam kao radikalni izraz otpora	97
Terorizam kao reakcija na teror države	108
Potčinjavanje i terorizam	114
Instrumentalizacija kulture i terorizam	127
Terorizam i odnos prema drugosti	131
ODNOS NASILJA I KULTURE: OD NASILJA KA KULTURI I OD KULTURE KA NASILJU	135

Prof. dr Merima Jašarević	
RECENZIJA DJELA NASILJE I KULTURA, ELEZOVIĆ, S.	141
Prof.dr Duško Vejnović	
RECENZIJA MONOGRAFIJE NASILJE I KULTURA, AUTORA STEFANA ELEZOVIĆA	147
REGISTRI	151
Pojmovni registar	151
Imenski registar	154
LITERATURA	159

PREDGOVOR

Knjiga pred vama predstavlja proizvod nastojanja da se dođe do uvida o sadržaju relacije fenomena nasilja i kulture. Prvenstvena namjera ove studije jeste osvjetljavanje konstitutivne i konstruktivne uloge nasilja u odnosu na kulturu. Nasilje je pretpostavljeno, a zatim i identifikovano kao jedan od ključnih momenata koji su usloveli, inicirali i motivisali formiranje ljudske zajednice, te, samim tim, udarili temelje razvoja ljudske kulture. Sagledavanje odnosa kulture i nasilja, obuhvatilo je još dva pristupa navedenoj interferirajućoj relaciji. Prvo; nasilje je pretpostavljeno kao produkt kulture; njen proizvod, rezultat i izraz. Drugo; nasilje je pretpostavljeno kao reakcija na kulturu: kulturnu politiku, političku dominaciju i manifestacije (bio)političke dominacije u kulturi.

Ova publikacija jednim svojim dijelom, predstavlja prerađu i doradu, dva ranije objavljena pregledna naučna rada. Prvi je objavljen 2020. godine, u časopisu *Educa*, pod naslovom – *Nasilje u korijenu motivacije prvobitnog ljudskog udruživanja*. Drugi rad: *Nasilje kao proizvod, izraz i rezultat kulture*, objavljen je, godinu kasnije u časopisu Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu – *Socijalne studije*. Dorada pomenutih radova motivirana je namjerom da se što potpunije, razgovjetnije i

informativnije predstavi dijelaktičan odnos kulture i nasilja. Osnovna namjera ove naučne monografije je da se veći broj ljudi uputi u nasilje kao društveni fenomen, te obavijesti o konstituirajućoj, konstruktivnoj i manipulativnoj ulozi nasilja u odnosu na kulturu, i obrnuto.

U prvom dijelu ove monografije izložena je pretpostavka da je svaka ljudska zajednica ustanovljena usljed interesa, potreba individue, koji one zahvaljujući grupi mogu ili, pak, mogu lakše da ostvare. Kao ključan faktor za motivaciju udruživanja ljudi u zajednice/grupe pretpostavljeno je nasilje. Takvu pretpostavku podržavaju brojna arheološka i antropološka istraživanja, koja obrazlažu kontekst u kojem su obitavali hominidi, kao i karakter njihovog odnosa. Određeni stavovi sociologa iskorišteni su za osnaživanje zaključaka koje sugerišu izdvojeni nalazi analiziranih sadržaja. Važnost propitivanja osnovanosti jedne takve pretpostavke, koja naglašava važnost nasilja u konsituisanju ljudskih zajednica, ogleda se prvenstveno u skiciranju esencijalnog karaktera odnosa između ljudi, i, posredno, u uviđanju važnosti ekologije i konteksta okoline za razvoj umnih i kulturnih kapaciteta čovjeka. Evolutivni pristup, kao najfundamentalniji i najrelevantniji u deskripciji anatomskog i kulturnog razvoja čovjeka nudi obilje nagovještaja o karakteru odnosa i uzrocima promjena u načinu organizovanja i nivou kompleksnosti ljudskih grupa.

U drugom dijelu posebna pažnja je posvećena normativnom nasilju. Normativno nasilje jeste „oblik strukturalnog nasilja” koji predstavlja „dio procesa normalizacije strukturalnog nasilja” (Ćirjaković, Z., 2015: 19).

Normativno nasilje predstavlja legitimizaciju nasilja koja, pored ostalog, ima za cilj produkciju pravne, ekonomske, političke nejednakosti. Normativno nasilje je primarno razmotreno u širem kontekstu socio-političkih-ekonomskih promjena u xx i xxi vijeku.

Nasilje je još razmotreno, u trećem dijelu monografije, kao instrument ostvarivanja političkih ciljeva. U pogledu ostvarivanja političkih ciljeva nasilje se javlja u onim slučajevima kada ne postoji drugačiji izgledan način njihovog ostvarenja. Institucionalizovano nasilje, uspostavljeni princip dominacije u društvu, homogenizacija društva i brojni drugi razlozi motivišu defanzivno djelovanje ugroženih grupa, koje vrlo često svoj izraz pronalazi u nasilju. Odsustvo legitimnog načina ostvarenja političkih ciljeva, odnosno izglednosti ostvarivanja interesa grupe putem zakona, nerijetko, jeste povod za terorizam. Fenomen terorizma razmatra se u kontekstu kulturnog otpora, kao reakcija. Nasilje reagujućih organizacija najčešće je odgovor na institucionalizovano nasilje kojim se depolitizuje, desakralizuje i deesencijalizira kulturno biće zajednice, grupe, društva, pokreta, naroda, klase, ili nekog drugog oblika združenosti.

Namjena ove knjige je da ponudi sadržaj koji je pregantan i podsticajan za promišljanje. Ukoliko knjiga ne odgovara namjeni sva krivica pripada njenom autoru, koji je, takođe, odgovoran za sve eventualne propuste, greške i nesmotrenosti.

Autor

NASILJE U KORIJENU MOTIVACIJE PRVOBITNOG LJUDSKOG UDRUŽIVANJA

Pojam kulture predstavlja jedan od najmnogoznačnijih, a samim tim i najproblematičnijih pojmova u sociologiji. Ekspanzivnost obima datog pojma komplikuje koncizno određenje njegove sadržine. Ova poteškoća je od strane znatnog broja sociologa, uočena i podrazumijevana, od strane nekolicine i eksplicirana. Norbert Elias (2007) upotrebu pojma kulture stoga smatra „problematičnom” (str. 140). Istaknuta poteškoća uticala je na brojna, različita određenja pojma kulture. Zimel (2001) kulturu povezuje sa „usavršavanjem pojedinca koje se stječe zahvaljujući duhu objektiviranom u povijesnom radu ljudskog roda” (str. 165). Haralambos i Holborn (2002) izdvajaju definiciju Klajda Klakhohna (Clydea Kluckhohna) prema kojoj je kultura „nacrt života”. Holborn i Haralambos, na tragu Klakhohnovog određenja, ističu orijentacijsku, funkcionalnu neophodnost kolektivnih, zajedničkih „uputa” za ljudski život (str. 4). Džordž Ricer (2009) razlikuje objektivnu kulturu, koja je „proizvod ljudske djelatnosti”, od individualne kulture „koja se odnosi na sposobnost pojedinca da stvori, usvoji i kontroliše elemente objektivne

kulture” (str. 99). Vjeran Katunarić (2003) kulturu identifikuje kao „univerzalnu i, u isti mah, lokalno specifičnu stvaralačku sposobnost” (str. 296). Prema Tarneru (2009), kultura je „ukupan zbir ljudskih sistema simbola” (str. 105). Niklas Luman (2001) pod kulturom podrazumijeva određenu vrstu „zalihe mogućih tema koje stoje na raspolaganju za brzo i lako razumljivo tumačenje u konkretnim komunikativnim procesima” (str. 235). Za Gelnera (1998), kultura je sistem „ideja, znakova, povezivanja i načina ponašanja i komuniciranja” (str. 27). Filipović (1989) u *Filozofskom rječniku* određuje kulturu u užem smislu kao „ostvarivanje humanih vrednota u čovjeku i njegovim djelima koja nose svoje vrednote same u sebi. Ona znači u isti mah i akt, stvaralački proces i ono što je tim procesom stvoreno” (str. 183).

Akulturaciona čovjeka povezuje se sa potiskivanjem animalnih nagona, ovladavanjem sopstvenom prirodom i delegiranjem zadovoljavanja sopstvenih potreba na, u odnosu spram okoline, najprikladniji način. Zigmund Frojd ističe stalnu i neminovnu sukobljenost kulture i prirode. Frojd ističe da „kultura nastupa samo s čovjekom”, te gradi dualističku teoriju psihoanalize koja osvjetljava čovjekov sukob sa realnošću, pošto je čovjekova težnja zadovoljstvu konfrontirana kulturalnim zahtjevima koji nalažu odricanje, redukovanje i disciplinovanje nagona (Bećirović, 2013: 193–194). Frojdov dualistički pristup služi kao polazište Markuzeovom određenju kulture. Kultura je prema Markuzeu (1985); „Metodično žrtvovanje libida, kao i s okrutnošću nametnuto podvrgavanje libida društveno korisnim

djelatnostima i izrazima" (str. 17). Karl Gustav Jung (1984) prepoznaje u individualnom „udovoljavanju zahtjevima arhetipa" početak svih kultura. Ceremonili i posvećivanja kojima se obilježava zrelost, stasalost pojedinca ukazuje na suprotstavljenost veze plemena vezi intimnoj relaciji koji individua ima sa roditeljima (str. 68). Emil Dirkem društvene činjenice (društvene pojave objektivne naravi) izjednačava sa realnom datošću, stoga što, nezavisno od pojedinca, određujuće utiču na njegovo razumijevanje i njegovu egzistenciju. Dirkemovo učenje sugerije teškoće u određivanju „kulture" i „čovjeka" pošto se čovjek kao *homo sapiens* (razumno biće) realizuje tek posredstvom akulturacije. Uputan je stoga Lumanov implicitno sadržan poziv na oprez u pogledu određenja kulture i samog čovjeka kao proizvoda kulture. Luman (2001) ističe da kultura „nije nužno normativni sadržaj smisla", ali da je samo određivanje smisla 'redukcija'" (str. 235). Aristotel, Platon, i brojni drugi mislioci donekle korespondiraju sa Frojdovim stajalištem koje pojam kulture povezuje sa disciplinovanjem potreba, svladavanjem animalnog. Ipak, svako „nadmještanje" neostvarenih težnji, koje se u kulturi realizuje kroz umjetnost, filozofiju, itd., upućeno je na druge i, istovremeno, jeste rezultat međuljudskih relacija, odnosno posljedica koju te relacije ostavljaju na individuum. U kojoj mjeri je „samodisciplinovanje" posljedica ljudskog udruživanja, odnosno u kolikoj je mjeri preduslov istog povezivanja, ostaje otvoreno pitanje.

„Evolucijska teorija predviđa da će kognitivne sposobnosti biti oblikovane svakodnevnim izazovima

koji nailaze tokom života pojedinca, i time što je situacija izazovnija, to će kognitivna rješenja biti sofisticiranija” (Boesch, C., 2012: 494). Ovaj evolucionizam može biti važeći i za forme socijalnog udruživanja, odnosno za samu kulturu. Socijalni izazovi rezultiraju potrebom iznalaženja rješenja za aktuelne probleme, otvorena goruća pitanja. Rješenja aktuelnih izazova utiču na uvećanje kompleksnosti društvenih grupa. Određene solucije za izazove društvene zajednice biće, izvjesno, čvrsto integrisane u samo njeno socijalno tkivo. Čovjekove kognitivne sposobnosti neuporedivo nadmašuju životinjske, na što upućuje i utrošak energije mozga u odnosu spram drugih životinja (Scheler, M., 1960: 62). Mozak homosapijensa je u „većoj mjeri nego kod životinje pravi organ smrti, kako je to i očekivati s obzirom na jaču centralizaciju i povezanost svih njegovih životnih događaja na djelatnost mozga” (Scheler, M., 1960: 62–63). Značajan kognitivni iskorak čovjeka u odnosu na životinje vodio je stalnom nastojanju tehnološkog unapređenja, kako bi se učinila lakšom njegova egzistencija. Izrada oruđa i oružja transformiše čovjekovu pasivnu ulogu u prirodi u aktivnu (Marković, 2009: 33). No, svojstvena aktivna uloga čovjeka utiče i na nastojanje da se diktat ostvari nad drugim ljudima.

Nedostatak znanja o prirodnim pojavama, i uopšte o funkcionisanju i zakonitostima prirode, čovjek nadomješta vlastitim predstavama. Tako se bićima iz neposredne okoline koja imaju naročito značenje za određenu zajednicu daju posebna određenja u odnosu na grupu. Prirodne pojave često su, na isti način, odraz

raspoloženja kakvog duha ili božanstva, a kasnije će i medijacija između svjetova imati vrlo važnu ulogu za zajednicu. Traganje, i produkti traženja odgovora rezultiraju objašnjenjima, tumačenjima, ali i praktičnim rješenjima (oruđima, oružjima, tehnologijom, novim praksama).

Shodno Šopenhauerovom stavu da „medij motiva” jeste sredstvo pokrećućih podsticaja” (Gehlen, A., 1990: 363), čini se osnovanom pretpostavka relevantnosti nasilja kao jednog od ključnih elemenata motivisanja udruživanja ljudi. Čovjek znatno uvećava šanse vlastitog opstanka zahvaljujući činjenici da je dijelom zajednice. Zapravo, tek udruženim snagama čovjek stiče mogućnost „suprostavljanja” prirodi, ili, ispravnije rečeno, zahvaljujući udruženom djelovanju stiče kapacitet značajnijeg uticaja na neposrednu okolinu. Na primjer, zamisliti izdvojenog australopitekusa kako krči šumu, značajno utiče na bogatstvo biodiverziteta u okolini, ili kako spokojno šeta gustim šumama ili nepreglednim pašnjacima više bi nalikovalo sceni iz crtanog filma, ili predstavi rajskog vrta, nego realnim mogućnostima. Biće rođeno unutar grupe, koje je podložno svakodnevnom uticaju unutargrupnih relacija, dobrim dijelom, i postaje manifestacija odnosa te grupe. Usvajajući znanja, strategije uspostavljanja i odražavanja relacija s ljudima, i oponašajući prakse iz područja dostupnog čulima, individuum u konačnici biva određen vlastitim iskustvom. Kada je percepcija pojedincačkog iskustva određena grupnim okvirom definitivno imamo priliku konstatovati kako je pojedinca izgradila kultura.

Iako su razvijeni nebrojeni pristupi karakteru i formi društva i društvenih zajednica, sama motivacija udruživanja ljudi, formiranja prvobitnih zajednica ostala je tek hipostazirana, nedovoljno rasvijetljena i uglavnom podređena širim logičko-psihološkim konstruktima istraživača. Određeni rezultati antropoloških istraživanja (DeMarrais, 2011; Dunbar, 1996; Gholampour, Riem, & van den Heuvel, 2020; Hrdy & Hausfater, 1984; Keverne, Martensz, & Tuite, 1989), zajedno sa brojnim arheološkim nalazima, daju međutim okvir naučno prihvatljivim perspektivama konteksta formiranja prvobitnih ljudskih zajednica. Ovdje treba, prije svega, istaći kako se pretpostavljanje ljudske urođene „društvenosti”, slijedeći dokaze i istraživanja koja potkrepljuju evolucijsku koncepciju, može smatrati u potpunosti apsurdnim, proizvoljnim i neutemeljenim. Prema Vilsonu (Wilson, 1975), trajno muško – žensko povezivanje je rijetko među sisarima. Napuštanje nakon oplodnje je „održiva” muška opcija. Odbacivanje je prilično uobičajeno, pogotovo tamo gdje je parenje sezonsko ili barem predvidljivo, a određeno je dugim periodom parenja. Zanimljivo, kod primata je trajno udruživanje muškaraca i žena daleko najučinkovitije, i iznosi skoro 100% (van Schaik, 1996: 16). Već ovdje se kod Van Šajka (Schaik, 1996) da pretpostaviti određena motivacija trajnijeg muško – ženskog povezivanja, sam termin „učinkovitost” implicira postojanje neke usmjerenosti ka cilju ili pravcu djelovanja. U korist navedenog udruživanja najubjedljivije zvuči ujedinjavanje radi fizičke bezbjednosti mladunaca, jer je pojava infanticida (usmrćivanja novorođenčadi) skoro pa važila za pravilo. Van Šajk, pozivajući se na prethodna

istraživanja, ističe čedomorstvo za glavni društveni problem ženki primata. Čedomorstvo su uglavnom vršili mužjaci koji se nisu parili sa ženkama (Hiraiwa-Hasegawa & Hasegawa, 1994). Procjenjuje se da je infanticid odgovoran za 35% smrtnosti novorođenčadi kod hanuman langura (*Presbytis entellus*) (Sommer, M., 1994), 37% kod planinskih gorila (Watts, D. P., 1990) i čak 64% kod crvenih urlićućih majmuna (*Alouatta sa-niculus*) (Crockett & Sekulic, 1984).

Kod većine sisara postoji mogućnost da budu ubijeni od strane jedinki s kojima nisu povezani (Hrdy & Haufstader, 1984). „Za razliku od ostalih primata, infanticid praktikovan u tradicionalnim ljudskim društvima javljao se kao oblik roditeljske manipulacije svojim potomstvom”. Smrt novorođenčeta i okončanje roditeljskog ulaganja bi ponekada poboljšalo šanse za preživljavanje majci ili njenoj starijoj djeci (Hrdy & Haufstader, 1984: xviii). Zanimljive zaključke o povezanosti novorođenčadi sisara s majkom imamo zahvaljujući eksperimentu koji je proveo Harlov. U članku objavljenom 1958. godine Harlov (Harlow) ispituje afekciju novorođenčadi majmuna prema svojim majkama. Majka se povezuje sa zadovoljavanjem primarnih potreba; osiguravanjem od gladi, žeđi i bola. Harlov je stoga odlučio da predstavu majke odvoji od njene prirodne uloge, te se hranjenje mladunaca vršilo od majke odvojeno. Napravljene su krznene lutke, koje bi mladuncima predstavljale majke, te lutke bi im bile stalno dostupne. Tim lutkama je bila moguća manipulacija od strane istraživača. Odvojeno od lutke postavljena bi bila hranilica. Eksperiment je pokazao da bi se mladunci

odgajani u laboratoriji u pravilu prije odlučivali za krznenu lutku koja im je predstavljala majku nego za hranu. Odsustvo majke bi uzrokovalo nervozno ponašanje mladunaca. Mladunčad majmuna bi u najranijem dobu, na šta upućuje eksperiment, radije trpila glad nego odsustvo majke, odnosno lutke koja im majku predstavlja. Rezultati ovog eksperimenta upućuju na potrebu blizine koju mladunci osjećaju za svojim majkama. Novija istraživanja dokazuju da postoji fiziološka, odnosno organska osnova potrebe bliske vezanosti majki sa mladuncima kod sisara. Trudnoća kod sisara povezana je sa promjenom mozga majke, koja je u direktnoj vezi s motivacijom, emocionalnom i fizičkom brigom za dojenčce. Ove funkcionalne promjene u mozgu majke od velike su važnosti za preživljavanje novorođenčeta, s obzirom da zavisnost novorođenčeta o zauzimanju i djelovanju majke (Gholampour, F. et al., 2020: 380). Analize su pokazale da je redukcija sive mase mozga majke u direktnom odnosu sa dubinom povezivanja majke sa novorođenčetom u periodu nakon porođaja (Gholampour, F. et al., 2020: 381). Isti autori kasnije zaključuju da je osjećaj postignuća majke i njeno zadovoljstvo, odnosno njeno psihičko stanje u direktnoj vezi sa stanjem novorođenčeta. Takav zaključak implicira sklonost majke da vlastito djelovanje usmjeri ka obezbjeđivanju života i dobrobiti svog djeteta. Istraživanje iz 2020. godine (Science.org, 23. 3. 2021) otkriva da mlade šimpanze, babuni i drugi majmuni, pošto zavise od majčinske brige, uglavnom umiru jako rano ukoliko izgube majku u ranoj dobi. Čak iako prežive nakon gubitka majke, imaju nizak status u grupi i daju manje potomstva u odnosu na ostale. Ipak, mladunčad gorile, za

razliku od drugih vrsta majmuna, čini se da ne trpe tolike posljedice. Pretpostavka je da o sisarima, kao što je gorila, u situacijama kada izgube majku prije sazrijevanja, njihova uža grupa vodi brigu. Pitanje je koliko ovaj zaključak ima uporište u realnosti, s obzirom da je infanticid motivisan potencijalnim pozitivnim efektima za njegovog počinioca.

Bezbjednost mladunaca, iako primarna, nije i jedina korist ljudskog povezivanja. Za pretpostavku je da su i bezbjednost majke (naročito u kasnijem periodu trudnoće) i obezbjeđivanje hrane bile direktni razlozi bliskog međuljudskog odnosa, ali i da je, zauzvrat, ženka bila seksualno pristupačna svom partneru. Van Šajk (1996), ističe kako su žene mogle slijediti promiskuitet u situacijama kada su seksualno pristupačnije, a to su, kako dalje upućuje Van Šajk, „situacije zavisne dostupnosti”, kao što su trudnoća ili postporođajni period. Na istom mjestu (str. 17), Van Šajk ističe kako dokazi sugerišu da muškarci, posebno mogući očevi ženine djece, igraju naročitu ulogu u sprečavanju čedomorstva od strane nepoznatih mužjaka: mužjaci koji su bili reproduktivno aktivni često su povezani s novorođenčadima. Trajnije povezivanje mužjaka sa ženkom nije dovoljno za objašnjenje organizovanja i združivanja ljudi, prvenstveno iz razloga što se to zbližavanje, učvršćivanje i formiranje muško-ženskog odnosa odvijalo u okviru određene grupe. Formiranjem zajednica sa ženama mužjaci utiču na redukovanje infanticida. Uz navedeno, dokazi upućuju na kretanje ženki između grupa, to jest na slučajevne promjene grupe kada je sigurnost novorođenčeta dovedena u pitanje, a uglavnom je

riječ o situacijama kada se brojno stanje mladih mužjaka zabrinjavajuće uveća.

Boš izdvaja Tomaselovu i Molovu tvrdnju (Moll & Tomasello, 2007), prema kojoj je ljudska saradnja uzrokovana „opštom tendencijom prema zajedničkim ciljevima i namjerama, dok je saradnja životinja čisto individualistički čin. Boš ovu tvrdnju smatra netačnom, pošto „opažanja ponašanja tokom združenog lova kod šimpanzi u potpunosti protivrječe takvim tvrdnjama” (Boesch, C., 2012: 494). Podjela uloga u toku lova i kasnija raspodjela plijena kod šimpanzi govori u prilog svijesti kod životinja o zajedničkim ciljevima, i njihovom kompleksnom razumijevanju grupnog međudjelovanja. Štaviše, kod ogromnog broja životinjskih vrsta jasno je određena grupna hijerarhija, i način njenog uspostavljanja. Nivo složenosti društvene „organizacije” (organizovanog – združenog funkcionisanja bića) u vezi je s ličnim odnosom u odnosu prema grupi. Tamo gdje je individua izrazito proizvod i reprezent zajednice, podrazumijeva se da je riječ o vrlo složenoj i usklađenoj organizaciji živih organizama. Prema Šeleru (1960), čovjeka odlikuje mogućnost asketskog odnosa prema vlastitom životu, čovjek je u stanju disciplinovati, zanemariti, ignorisati vlastite potrebe, za razliku od životinje koja „zbiljskom kaže 'da'” (str. 44). Čovjek je dakle, naspram svih ostalih životinja, u stanju da se do određene mjere samoograničava, samostalno određuje vlastiti interes, i eventualno participiranje u nekoj grupi. No, koliko je zajednica zapravo neophodna pojedincu, naročito ako uzmemo u obzir nepostojanje nekog višeg tijela koje reguliše međuljudske odnose?

Slabiji je uvijek u nemilosti jačeg, kao što je i pojedinac ugrožen od strane brojnijeg neprijatelja. Zamisliti hominida u krajnje negostoljubivoj, opasnoj i izazovnoj okolini, suočenog sa izazovom obezbjeđivanja hrane, odjeće, skrovišta i, primarno, očuvanja vlastitog života, znači biti svjestan koliko su ništavne šanse opstanka jednom takvom pojedinačnom biću. Takva individua bi i usljed male povrede znatno smanjila šanse za vlastito preživljavanje. Šanse za ulov krupnije divljači, s nepostojanjem sofisticiranog oružja, i bez vještine neophodne za pravljenje zamki, vrlo su male, skoro nikakve. Gelen precizno eksplicira biološku inferiornost čovjeka u odnosu na neke druge životinje, čime je implicitno sugerisana potreba za kooperacijom ljudi kako bi njihova nezahvalna početna pozicija bila nadomještena.

Morfološki je, naime, čovjek, u suprotnosti prema svim višim sisarima, određen poglavito nedostacima, koji se uvijek imaju označiti u egzaktno biološkom smislu kao neprilagođenosti, nespecijaliziranosti, kao primitivizmi, tj. kao nerazvijenost: dakle, bitno negativno. Nedostaje krzno i time prirodna odbrana od nepogoda; nedostaju prirodni organi za napad, ali takođe i građa tijela podesna za bježanje, čovjeka mnoge životinje nadmašuju po oštrini čula, njemu nedostaju, na životno opasan način, baš pravi instinkti, i on, kao dojenče i dijete podliježe potrebi zaštite, koja je posve neuporediva po dužini trajanja. Drugim riječima: unutar prirodnih, praiskonskih uslova on bi, kao biće koje živi na zemlji usred najspretnijih životinja koje bježe i najopasnijih grabljivica, odavno bio iskorijenjen (Gehlen, A., 1990: 32–33).

Prema Markoviću (2009), ljudi se udružuju „radi zajedničkog ostvarivanja i zaštite svojih interesa, i ako se

to može obezbediti, zajedništva neće ni biti. A osnovni motiv udruživanja je što svaki član zajednice nastoji zadovoljiti svoje potrebe putem drugih članova, jer ih ne može zadovoljiti sam ili sa drugima može bolje i lakše, pri čemu je svako svakome i cilj i sredstvo, i potreba i predmet potrebe” (str. 50). Potrebe fizičkog obezbjeđivanja vlastitog života, života potomaka od strane zvjeri i drugih grupa, kao i obezbjeđivanje hrane prilagodile su akcije jedinki organizovanom funkcionisanju. Nasilna okolina, odnosno potreba fizičke i materijalne sigurnosti koja iz toga proizilazi vrlo vjerovatno da je inicirala formiranje prvih zajednica humanida.¹ „Nasilje se odnosi na agresivno ponašanje prema drugom sa namjerom da se fizički ili psihički povrijeđe” (Goetz, A., 2010: 16).

U hijerarhiji ljudskih potreba Abrahama Maslova (Maslow, 1970), potreba za sigurnošću slijedi odmah po fiziološkim potrebama. Pod sigurnošću, Maslov podrazumijeva i psihičku sigurnost koje je ništa drugo nego

- 1 „Pregledavajući neurofiziološku i psihološku literaturu o agresiji životinja i ljudi, čini se neizbježan zaključak da je agresivno ponašanje životinja reakcija na bilo kakvo ugrožavanje opstanka, ili što bih ja općenitije rekao, životnih interesa životinje bilo kao jedinke, bilo kao člana vrste. Ova opća definicija obuhvaća mnogo različitih situacija. Najočitija bila bi direktno ugrožavanje njenog života, ili ugrožavanje njenih potreba za seksom i hranom; složeniji oblik bio bi: „prenatrpanost” koja ugrožava potrebu za fizičkim prostorom i/ili društvenu strukturu grupe. Ali ono što je zajedničko svim uvjetima koji izazivaju agresivno ponašanje je to da oni predstavljaju ugrožavanje životnih interesa” (Fromm, E., 1989a: 112).

neki oblik pouzdanja u vlastitu okolinu, ono što nam je najbliže. „Poznat svijet je predvidljiv svijet. Samo od onih koje poznajemo znamo šta možemo da očekujemo” (Kecmanović, 2014: 53). Maslova teza nedvosmisleno potvrđuje sigurnost kao potrebu, s tim, da je potreba sigurnosti u početnoj fazi formiranja pretpostavljene prvobitne zajednice dvostruko naglašenija, jer je osiguravanje fizioloških potreba u direktnoj vezi s fizičkom sigurnošću članova te zajednice.

Prvi oblik ljudskog organizovanog djelovanja bila je horda, a javila se u vrijeme „kada je došlo do prelaza iz životinjske u ljudsku skupinu” (Vuković, A. & Vuković, M., 2009: 149). Ante Fiamengo (1970) ističe kako je „borba za opstanak” motivisala pretke čovjeka, za pretpostavku je da autor misli na hominide, da se grupišu, kako bi povećali šanse vlastitog opstanka u krajnje neprijateljskom i misterioznom svijetu kojim su okruženi. Združeno djelovanje, međusobna upućenost jedinki unutar grupe odlučujuće su uticali na evoluciju čovjeka. „Daljnji proces razvoja ljudskog društva omogućio je preko rada i proizvodnje da se čovjek jasno izdvoji iz životinjskog carstva kroz novu skupinu u priroda – ljudsko društvo” (Fiamengo, A., 1970: 125). Razvijanjem tehničkih pomagala, i sticanjem vrijednih saznanja o zajednici i okolini, usložnjavala se i sama zajednica.

Predstave lova drevnih ljudi, kao što je, na primjer, predstava lova na mamute, ukazuje na preciznu diferencijaciju uloga i zadataka unutar grupe. Tokom većeg djela ljudske istorije pojedinci su živjeli u malim

grupama od najviše stotinak članova, koje je karakterisalo razmnožavanje u rodu, a naseljavali su male i relativno zatvorene prostore. Socijalni biolozi tvrde da su unutar grupa postojale solidarnost i saradnja, ali su one istovremeno bile neprijateljski raspoložene prema drugim grupama, s njima su se stalno nadmetale i bile u sukobu oko oskudnih resursa. From (1989a) pretpostavlja da su se „prehistorijski lovci od prije pedeset tisuća godina, bitno razlikovali od civiliziranog društva upravo zato jer ljudskim odnosima nisu vladali principi upravljanja i moći; njihovo djelovanje zasnivalo se na uzajamnosti” (str. 175). Tek u posljednjih nekoliko hiljada godina ljudske grupe su se proširile i postale složenije” (Malešević, S. 2009: 151).

„Krajem zadnjeg ledenog doba, ljudi prave složenije kamene alate i stiču kapacitet za simbolički izraz, što dokazuju pećinski crteži od prije 30.000 do 15.000 godina. Pretpostavlja se da su ljudi su kolonizovali Australiju prije oko 60.000 godina, i Ameriku, prije 15.000” (Encyclopedia). Noviji dokazi upućuju na to da su ljudi živjeli na prostoru Amerika (u zavisnosti od mjesta) od 14.000 do 30.000 godina prije nove ere, ipak u pogledu najstarijeg nalazišta, istraživači upozoravaju da su i razvijeniji primati u stanju služiti se primitivnim oruđima (LiveScience, 9. 10. 2023). Na izolovanim ostrvima Filipina imamo dokaze ljudskog postojanja stare 39.000 godina (Phys.org, 30. 6. 2023). Skorija arheološka istraživanja upućuju (Erlandson, & Rick, 2010) na praksu ribolova kod *Homo erectusa* i *Homo habilisa*. Istražujući praksu ribolova kod naših davnih predaka utvrđeno je da su se oni u mnogo većoj mjeri oslanjali na ribolov i

skupljanje školjki, nego što se do sada mislilo, te da su naši preci, mnogo ranije kolonizovali ostrva i njima nepoznate obale, nego što se to do sada pretpostavljalo. Autori smatraju da je pojava pomorstva (barem nekog primitivnog načina plovidbe) dovela do kolonizacije ostrva jugoistočne Azije, Australije, Melanezije i ostrva Nansei kod Japana u razdoblju između 55.000–40.000 godina stare ere (Erlandson & Rick, 2010: 179).

Agrokultura, prema Levisu i Maslinu, javlja se nezavisno na više mjesta: „prvo se pojavljuje prije oko 11.000 godina u jugozapadnoj Aziji, Južnoj Americi i sjevernoj Kini; između 6000–7000 godina ranije u Jangceu u Kini i Centralnoj Americi; i prije 4000–5000 godina u afričkim područjima savane, Indiji, jugoistočnoj Aziji, i Sjevernoj Americi” (Lewis & Maslin, 2015: 174). Ostaci iz drevnog naselja Fajuma u Egiptu daju nam određenu mogućnost procjene začetka agrikulture na sjeveru Afrike. Pojava hortikulture dovela je do pojave stalnih naselja (Tarner, Dž., 2009: 24). Najstariji arheološki dokazi naseobine iz Fajuma potiču iz razdoblja između 6300–5900. godina prije nove ere (Hassan, A. F., 1986). Formiranje naselja u Fajumu u direktnoj je vezi sa jezerom koje je nekada postojalo na toj lokaciji. Stanovnici Fajuma bili su para-agrarno društvo, postoje razni dokazi domestikacije životinja i intenzivnog ribolova. U Mermidi, na obali Nila, međutim, formirano je veliko stalno naselje, pojedini istraživači tvrde, između 5900–5400. godina prije nove ere (Hassan, A. F., 1986). Ovo istraživanje sugerira da je pojava agrikulture možda i nešto ranije počela. Prije 12.000–8.000 godina počelo je uzgajanje nekoliko jednogodišnjih (geofitnih)

vrsta biljaka. Biljke su uzgajane u različitim dijelovima svijeta u područjima koja se i danas odlikuju sezonskim padavinama (Byrne, R., 1986). Vremensko poklapanje početka uzgoja biljaka u odvojenim geografskim područjima sugerirše da bi uticaj klimatskih promjena mogao biti jedan od uzroka početka agrikulture. Te promjene su rezultirale promjenama u neposrednoj okolini populacije, a one su, dalje, dovele do zahtjeva za adaptiranjem na nove izazove. Iako se *homo sapiens* javlja prije 50.000 godina, poljoprivreda se razvija mnogo kasnije, istraživači sugeriršu da je do tog momenta došlo prije 12.000 ili 11.000 godina. Ono što je onemogućilo raniju poljoprivrednu djelatnost jeste ledeno doba, period u kojem je *sapiens* bio izložen surovim klimatskim uslovima. Poboljšanje klimatskih uslova, odnosno kraj ledenog doba, konačno je omogućio pojavu horti ili agrokulture.

„Između 40.000 i 60.000 godina od današnjice dešava se eksplozija kulturalnih artefakata i širenje modernog čovjeka čitavim svijetom” (Đapo, N., 2017: 2). Teritorijalna ekspanzija i začeci kulture direktna su posljedica povećanja intelektualnog kapaciteta *sapijensa*. Istovremeno, Nermin Đapo navodi, kontinuirano suočavanje sa pripadnicima iste vrste je, više od svih ostalih ekoloških faktora, uticalo na porast inteligencije čovjeka i usložnjavanje oblika društvenog zajedništva. „Nakon što je čovjek postao u tolikoj mjeri ekološki dominantan postao je sopstvena neprijateljska sila prirode. Sa ekološkom dominacijom dolazi do smanjenja intenziteta selekcije kroz djelovanje eksternih faktora, a povećava značaj selekcije kroz interakciju sa

drugim ljudima" (Đapo, N., 2017: 85). Agresivno ponašanje ima, prema Konradu Lorencu (Lorenz, K., 2005), izvoriste u samoj prirodi čovjeka. Razvijajući se, čovjek je agresivni instinkt prilagođavao vlastitoj okolini. Primarno, ova adaptacija, ili kanalisanje agresivnosti tiče se socijalnog momenta, odnosno mjesta pojedinca u grupi. Konrad Lorenc tvrdi da je agresija kao i ostali instinkti u funkciji održanja jedinke i vrste. Agresija među pripadnicima iste vrste, prema Lorencovom stavu, u funkciji je održanja, odnosno osiguravanja opstanka vrste (Fromm, E., 1989a). Međusobnom bor-
bom osigurava se opstanak najboljih i, na taj način, osigurava najbolji potencijal za budućnost. Osvrćući se na ovu Lorencovu konstantaciju, From je u „Anatomiji ljudske destrukcije” dovodi u pitanje, pošto smatra da su agresivni mužjaci izloženi i, stoga, češće žrtve.

Iako se nerijetko potencira razlika između grupa utemeljena na srodstvu, vrlo je malo moguće da je to presudan motiv „drevne” međugrupne netrpeljivosti. U eksperimentu na Trinidadu, istraživači su zaključili da naglašena konkurencija u okolini kod trinidadske ribe ubice (*Rivulus hartii*) utiče na njeno uvećanje mozga, povećanje fizičke sposobnosti i procenta preživljavanja (Neuroscience, 20. 10. 2022). „Različiti posebni pritisci mogli su usloviti nužnost evolucije hominida, ali to nisu i dovoljni razlozi za uvećanje mozga” (Broadhurst, C., Cunnane, S., & Crawford, M., 1998: 4). Uvećanje mozga vrste *homo* omogućila je konzumacija ribe, školjki, što omogućava unos dovoljne količine proteina (Broadhurst et al., ibid.).

„U istraživanjima Vilsona i Dalija, Volfganga i drugih dokumentovano je da do većine ubistava dolazi zbog sukoba nepoznatih ljudi usljed stvarne ili doživljene prijetnje statusu” (Goetz, A., 2010: 17). Mnogo je opravdanija tvrdnja, međutim, da je centralni motiv međugrupnih sukoba bila borba za ključne resurse, prostor na kojem se lov i sakupljanje odigravalo, te, eventualno, borba za ženke. Hobsbaum (Hobsbawm, 1993) tvrdi da su etnički sukobi odraz same ljudske prirode. Grupa predstavlja prostor sigurnosti, polje predvidljivosti svakog njenog pripadnika. Istovjetnost koja je proizvod trajnije združenosti, suprotstavljena je svemu što joj je diferentno. Prije pojave države, rodovi i plemena razvijali su institucije, te se cijeli život pojedinca odvijao unutar njih, odnosno pod njihovim uticajem (Šuvar, 1970). Prema Godardu (Goddard, D., 1965) mora postojati temeljni prekid u strukturi srodstva, tako da načelo organizovanja više nije krvna veza. Realan, osjetan rast populacije, promjene u okolini ili neki širi oblik udruživanja u blizini mogu objasniti prekid jedne takve strukture, ali opštevažeći odgovor za pomenutu promjenu još uvijek ne posjedujemo.

Zajednicom se uobičajeno naziva oblik udruživanja ljudi koji su u direktnoj, neposrednoj vezi, koji je dobrovoljan i koji je u temelju funkcionalno određen. Sam pojam zajednice je donekle neprecizan, odnosno izrazito širok jer podrazumijeva sve oblike vrijednosno-funkcionalnog udruživanja ljudi. Pojmovna distinkcija između „društva” i „zajednice” ogleda se u tome što, kada je riječ o zajednici, jasan je interes udruživanja (zaštita, ekonomska korist, zajednički nastup, magijski

momenti), dok društvo konstruiše, proizvodi samu ujedinjenost, ili nalaže određeni interes. Ipak, još jednostavnije, osnovna razlika se ogleda u nivou složenosti. Društvo je zajednica, ali svaka zajednica nije istovremeno i društvo. U zajednici je sve ekskluzivno, privatno, intimno, dok je društvo imaginarna, mehanička struktura, javni život (Tönnies, F., 2012). Shodno navedenoj razlici, možemo govoriti o kulturi određene zajednice, ali nužno moramo pričati o kulturi društva. Kultivacija nije samo njegovanje, plod se zasađuje, uzgaja; uzgoj je krucijalan (zbog ploda). Obrazovanje kulture je reprodukcija konkretnog obrasca, širenje sorte koja je najpogodnija za dato tlo, i koja obećava najbolji prinos.

Kultura se većinom definiše pomoću antagonizma spram prirode, te opaža kao problematična baš iz tog razloga. Najviše zahvaljujući definisanju kulture kao rezultata čovjekovog suprostavljanja prirodi, fenomen kulture smatramo nespojivim s prirodom. Problem leži u jednostranom razumijevanju pojma „priroda”. Da li se pojam priroda odnosi na sav materijalni svijet, podrazumijeva univerzalnim i, samim tim, predstavlja ontološki i kosmološki pojam, ili je definisana površno razumijevanom ulogom koju ima za nas (za čovjeka)? – Problem je, čini se, u toj, za nas, naročitoj, ulozi. Ontološki pod prirodom se podrazumijeva realno stanje konstrukta, osobine istog kao tipičnog predstavnika roda, vrste ili pojavnosti. U tom slučaju (ontološkom) semantika može dati valjan odgovor jedino spram odgovora na pitanje: U odnosu na šta se definiše priroda? Od mjere u kojoj čovjek prirodu prilagođava sebi zavisi

i način njenog definisanja. Međutim, prilikom toga, zaboravlja se motivacija u korišćenju prvobitnog udruživanja. O prednostima članstva u grupi Boš ističe sljedeće;

Prvo, pritisak grabežljivaca smatra se glavnim čimbenikom koji okuplja životinje, jer usamljeni pojedinci će uvijek trpjeti veće rizike od dva ili više pojedinaca zajedno (to se zove učinak razrjeđivanja, jer za dvije osobe su 50 posto manje šanse da će biti uhvaćen nego kada je sam, tri osobe su 66 posto manje mogućnosti, i tako dalje). Osim toga, pojedinci će u grupama doći do prednosti koja je rezultat informacija drugih članova grupe, na primjer, o prisutnosti predatora ili distribuciji hrane (Boesch, C., 2012: 488).

Arheološki nalazi ukazuju da porijeklo hominidske linije ide unazad šest miliona godina, do momenta kada su, prema Vrangamu (Wrangham, 2001), *Ardipithecus ramidus* i kasnije *Australopithecus africanus* sišli s drveća kako bi proveli dane hodajući uspravno na tlu. Đapo (2017) ističe da je do bipedalnog kretanja hominida došlo znatno kasnije, prije 3,5 miliona godina. Hojl (1964) izdvaja presudnu ulogu mogućnosti uspravnog kretanja za evoluciju nervnog sistema hominida. „Bipedalno kretanje oslobodilo je ruke za nošenje predmeta i izradu i korištenje oruđa, a kasnije i za druge zadatke ili aktivnosti kao što su bacanje predmeta, komunikaciju gestikulacijama itd. Nadalje bipedalizam je omogućio uspravan položaj tijela, a time i bolji pregled okoline” (Đapo, N., 2017: 20). Sama pojava bipedalizma kod davnih predaka čovjeka u direktnoj je vezi sa odsustvom predatora u njihovoj okolini. Siguran prostor koji su predstavljala stabla sve više je postajao otvoren

prostor na tlu, i to je u predstojećim epohama imalo veliki uticaj na budući evolutivni razvoj vrste *Homo*. Život na tlu, ipak, nije u značio i potpuno odsustvo grabežljivaca. Grupa na otvorenom prostoru postaje još važnija za preživljavanje pojedinca.

„Naši najraniji preci bili su mali, u prosjeku 1,5 metara visine i možda 70 kilograma težine, ali su pokazivali izraženi seksualni dimorfizam koji je ostavio mužjake 60 posto većim od ženki. Među primatima, takav dimorfizam je povezan s obrascem ženskog vanbračnog stupanja u grupu” (Massey, S. D., 2001: 2). Kasnija redukcija seksualnog dimorfizma, koja se desila kod vrste *Homo ergaster*, nije značajno poboljšala položaj ženki, s obzirom da se veličina mozga skoro udvostručila, te da su, zbog toga, energetske zahtjevi organizma bili i veći. Trudne ženke su i dalje zavisile od drugih, zbog nemogućnosti obezbjeđivanja hrane, naročito u periodu puzne trudnoće. Đapo (2017), zbog ističe da podrška ženi, koja nosa dijete i brine se o djetetu po porođaju, može doći od „drugih zrelih žena iz grupe ili od muškaraca” (str. 62). Pošto je riječ o zrelim ženama, vjerovatno da je riječ o ženama koje su već bile trudne, te da se zbog sličnog položaja razvija određeni oblik solidarnosti.

Izražen seksualni dimorfizam nedvosmisleno upućuje i na drastičnu razliku u pogledu fizičke snage, koja je u direktnoj vezi s osiguravanjem bezbjednosti. U tom pogledu, izgledno djeluje aktivna uloga mužjaka u zaštiti ženki od predatora, i međusobno takmičenje, kao kod primitivnijih vrsta, za prvenstvo parenja. Nivo komunikacije je, smatra se i dalje bio bitno ograničen. „Poput

modernih šimpanzi, rani *Australopithecines* vjerojatno mogu riješiti jednostavne praktične probleme i učiti promatranjem imitacije, ali komunikacija je bila ograničena na jednostavne vokalizacije i gestove” (Massey, 2001: 4). Unutar grupe, ipak, održava se svakodnevna neverbalna komunikacija, blizak kontakt ima veliki značaj za održavanje kohezije grupe. Primati njeguju i održavaju međusobne veze kroz uzajamno dotjerivanje, što uzrokuje oslobađanje prirodnih opijata u mozgu, koji uzorkuju osjećaje blagostanja i privlačnosti i dovode do socijalne kohezije (Kaverne, Martensz, & Tuite, 1989). Da bi se postigla maksimalna kohezija grupe, svaki član grupe mora njegovati ili biti njegovan, smatra Mejsi, od strane svih ostalih. Kao rezultat toga, „veličina grupe je prirodno ograničena količinom vremena koju pojedinci mogu priuštiti za međusobno dotjerivanje, pored drugih bitnih funkcija kao što su spavanje, ishrana, udvaranje i parenje” (Massey, 2001: 4).

Tokom olduvajskog² perioda, sem povećanja grupe, većeg mozga i korištenja kamenih alata, malo se toga mijenja (Massey, 2001). Taj period trajao je oko milion

- 2 Olduvaj je najranija arheološka kultura donjega paleolitika, nazvana prema eponimnom nalazištu, Olduvajskom klancu u Tanzaniji (Olduvai). Prisutna je na nalazištima istočne i južne Afrike. Uglavnom su to grubo obrađena oruđa od lokalnoga kamena, pogodna za razbijanje životinjskih kostiju, kopanje gomolja i sl. Nalazi se uglavnom pripisuju vrsti *homo habilis*, no novija istraživanja upućuju na mogućnost da su ih izrađivale neke ranije vrste hominida. Najčešći su tipovi olduvijanske kulture tzv. sječkači i sjeckala.

godina, što je, s obzirom na tadašnji procijenjeni životni vijek, negdje oko 50.000 generacija. Prije 1.5 miliona godina dolazi do pojave vrste *homo erectus*.

Napredovanje od habilisa do erektusa obilježilo je vrlo važan pomak u ljudskoj evoluciji. Iako su se visine dviju vrsta razlikovale relativno malo, veličina *Homo erectusa* postala je znatno ujednačenija (1,3 do 1,5 metara) – seksualni dimorfizam je bio smanjen dramatično sa 60 na, procjenjuje se, oko 15 procenata, što je i prosjek modernih ljudi. Anatomski, puna rotacija ramena je nestala [...], što ukazuje na konačni predah od arborealnog³ života. Zubi i crijeva su se smanjili, što upućuje na povećanu prehrambenu važnost mesa. S pojavom *Homo erectusa* nalazimo dokaze kontrolisane upotrebe vatre i stvaranja sezonskih baznih kampova, što sugerira pojavu nomadskog života. [...] Vjerovatno se tokom tog razdoblja pojavila ljudska praksa uparivanja, praćena padom međusobnog sukoba mužjaka, nestankom strogih hijerarhija dominacije i rastućim ulaganjem očeva vremena i resursa u svoje partnere i djecu. Muška predanost povezivanju je pojačana (ako ne i garantovana) potpuno novom reproduktivnom biologijom, u kojoj su ženke kontinuirano seksualno raspoložive, grudi su povećane i uočljivije, a vrijeme ovulacije je skriveno. Izrazito ljudski i neprimatski – praksa privatne kopulacije vjerovatno se pojavila takođe u ovom trenutku (Massey, 2001: 6).

Iz izloženog Mejsijevog (Massey) navoda možemo ustanoviti kako je združeno bivanje, grupni život naših davnih predaka u velikoj mjeri uticao na evolutivni

razvoj vrste *Homo*, te da, upravo zahvaljujući prvobitnim zajednicama imamo prve artefakte, prve ostatke kulture u povojima. Udruživanje u zajednice, u rodove, plemena, pa u klanove, predstavlja izrazito dug period transformacije oblika i obima udruživanja. Kako zbog potrebe, tako i zbog transformacije međuljudskih odnosa dolazi i do transformacije individualnog (pojedinačnog) nastupanja (akcije) u udruženo (kolektivno). Migracije životinjskih vrsta, tipa, primjera radi, bizona, slonova, zebri, govore o sličnom obliku udruživanja kod drugih vrsta u prirodi. Razne životinjske vrste mogu se nabrojati kao primjer u korist prepoznavanju diverziteta struktura (unutrašnje organizacije) kod živih bića. U načelu, postoji hijerarhija karakteristična za svaku grupu. Ljudi su mogli do toga doći i promatrajući životinje, izводеći zaključke o prednostima grupne akcije.

U naseljima kao što je Gesher Benot Ya'acov u Izraelu imamo dokaze korištenja vatre. Najvjerojatnije da je riječ o periodu između 1.000.000 i 500.000 godina prije nove ere. Pretpostavlja se da su se prije „200.000–100.000 godina anatomske „moderne“ ljudi, iz Afrike, proširili na Evropu i Aziju” (Encyclopedia.⁴: xxvii). Usljed rijetke naseljenosti, ljudi su imali relativno stabilno izvorište hrane, i nisu se morali boriti za područje lova. Ako bi, kojim slučajem, iscrpili lovno područje, mogli su jednostavno potražiti drugo mjesto obitavanja. Nalazište Marejbet

4 Encyclopedia of society and culture in the ancient world

(Mureybet), u provinciji Raka (Sirija), daje nam dovoljno dokaza o jednom takvom naselju. To je selo koje je živjelo od lova na životinje, kojih je, u vremenu osnivanja naselja, bilo u izobilju. „Evolucijski pristup gleda na ponašanje i spoznaju kao prilagodljive odgovore na ekološke izazove s kojima se suočavaju pojedinci” (Boesch, C., 2012: 488). U novijoj studiji (Scientific American, 6.9. 2023) tvrdi se, na osnovu fosilnih dokaza, veliki pad populacije predaka *homo sapiensa*, usljed drastičnih klimatskih promjena u početnoj fazi razdoblja srednjeg pleistocena, koje su uticale na to da glacialni periodi budu znatno duži i intenzivniji. Prije 900.000 godina, ova promjena je uticala na to da u trajanju od otprilike 117.000 godina ne dođe do značajnog porasta brojnosti vrste *homo*. Prema ovoj studiji 98.7% naših predaka je izumrlo usljed promjene klime u datom periodu. Zašto je do složenijeg društva došlo tek kasnije, odnosno zbog čega je toliko trebalo da dođe do pozitivne kvalitativne promjene grupnog života – upravo evolucijski pristup obrazlaže. Pomenuta studija sugerije da su klimatske promjene mogle zbrisati ljudske pretke i usloviti pojavu nove, naprednije vrste, roda *homo*. Kasniji ekološki izazovi, koji su uticali na smanjenje resursa u sredinama u kojima su zajednice ljudskih predaka bile nastanjene, vjerovatno da su proizveli potrebu daljeg tehnološkog i organizacijskog usavršavanja, kao i migracija, usljed potrage za resursima bogatijom sredinom. Primitivne ljudske zajednice naročito su osjetljive na promjene ekoloških uslova, pogotovo na klimatske promjene, bez obzira bilo da je riječ o mikro ili globalnoj klimatskoj promjeni. Ti, prelazni periodi, doba socijalnih transformacija, čini se, i

najviše su zaslužni za osiguravanje usmjerenosti čovjeka ka iznalaženju novih načina za vlastito održanje. Izazovniji prirodni uslovi traže sofisticiraniju upotrebu uma.

„Kod *Homo sapiensa*, mozak je dosego svoju sadašnju veličinu i strukturu s punim širenjem čeonog režnja koji je stvorio potencijal za novu i revolucionarnu vrstu kulture. Važnost ljudskog mozga kao adaptivnog organa naznačena je činjenicom da čini 2 posto tjelesne težine, ali koristi 20 posto ukupne energije tijela” (Massey, 2001: 8). Promjena u ishrani je zasigurno bila jedan od faktora koji je doprinio razvoju mozga čovjeka, i morska hrana se pretpostavlja ključnom za tu promjenu (Guardian, 26. 5. 2002.), no vjerovatno nije i jedini faktor koji je osigurao takvu promjenu. Ono što mozak ljudi razlikuje od drugih sisara jeste postojanje vrste mikroglije (microglia), imune ćelije mozga (Medicalxpress, 25. 8. 2022). Naučnici zapravo pretpostavljaju da je primarna, ako ne i jedina uloga, mikroglije da održava mozak, ne da ga brani i štiti od bolesti. Veća potreba za energijom ljudskog organizma uslovi-la je potrebu za većim unosom kalorija, tj. efikasnijim, pouzdanijim načinima obezbjeđivanja energije koja je neophodna za održavnje i funkcionisanje.

U odnosu na grupe drugih vrsta, ljudske su veće isključivo „zbog razvoja neokorteksa, koji nam omogućava da napravimo proračune potrebne za praćenje i manipulisanje svijetom društvenih odnosa u kojima živimo” (Massey, 2001: 8–9). Upravo je zahvaljujući neokorteksu omogućena manipulacija prirodnim i socijalnim

uslovima od strane čovjeka. „Veliki mozak, koji se vremenom razvio kod ljudi, doveo je do stvaranja alternativnog niza kulturnih kodova koji regulišu ponašanje” (Tarner, Dž., 2009: 96). Bolje ovladavanje jezikom, i mogućnost apstrahovanja, doveli su i do domestifikacije životinja, uzgoja biljaka, čime je i potpuno omogućen sedentizam. „S jedne strane razvoj jezika olakšao je i, u velikoj mjeri, omogućio kognitivni razvoj humanuma, a posredno ljudske zajednice. S druge strane evolucija jezika slijedi razvoj zajednice” (Elezović, S. & Jašarević, M., 2023: 151).

Pojedini autori sukob smatraju posljedicom postojanja trajnih agrarnih zajednica (Thorpe, N., 2003). Smatrati sam sukob posljedicom postojanja agrarne zajednice je apsurdna pretpostavka, s obzirom da bi se time podrazumijevalo da sukoba prije nastanka agrarnih zajednica nije ni bilo. Međutim, sedentizam, kojeg je uslovlila agrikultura, vjerovatno je uticao na porast obima nasilja, odnosno uticao na to da veći broj ljudi bude uključen u sukobe.

Veličina lovačko – sakupljačkih grupa zavisila je od količine prirodne hrane, i efikasnosti tehnološkog rada (Suguiura, Y. & Ishikawa, T., 1986). Prelazak na poljoprivrednu „ekonomiju” omogućava znatan porast stanovništva. Sem, navedenog, novi način proizvodnje hrane sadrži potencijal prezerviranja viška namirnica što zajednici omogućava preživljavanje tokom perioda nestašice. „Taj novi ekonomski kapacitet poslužio je kao temelj za rudimentarnu razmjenu, koja je kasnije pokrenula drugu revoluciju” (Suguiura & Ishikawa, 1986: 35).

Danbar (1996) ističe kako mnoge životinje žive u grupama. „Veličina grupe je, svakako, posljedica odlučivanja životinja o optimalnoj veličini grupe u odnosu na stanište” (str. 34). Poljoprivreda je omogućila da se nadomjesti ograničenja staništa kada je riječ o količini dostupne hrane, te izvjesno uticala na rast veličine grupe. Ipak, Danbar (1996) ističe, kako su na umanjeње ograničenja veličine grupe uticali i bezbjedonosni faktori. Nužnost teritorijalne odbrane i obezbjeđivanja resursa uticali su, prema Danbaru, na uvećanje grupa usljed međugrupnog nadmetanja. Kao što je porast veličine mozga uticao na uvećanje kompleksnosti ljudskih zajednica, tako je i povećanje veličine grupe uticalo na veće kognitivne zahtjeve.

Preovladavajući zaključak je da su neolitske zajednice bile samostalne, samoodržive i izolovane. Takav zaključak je argumentovan velikom kulturnom diferentnošću među neolitskim zajednicama. Arheolozi su, međutim, identifikovali određene objekte razmjene među neolitskim zajednicama. Genetičari Lauric Skov i Maks Plank sa Instituta za evolucijsku antropologiju izložili su rezultate svog istraživanja 2021. godine, gdje su utvrdili, na osnovu dna, da su zajednice neandertalaca bile u znatno većoj mjeri povezane nego što se do tada mislilo. Na osnovu istraživanja dna, utvrđeno je i da su odvojene grupe imale zajedničkog ženskog pretka. Do tada se pretpostavljalo da su se neandertalci u mnogo većoj mjeri kretali, nego što se do tada mislilo. Skov je zaključio da su neandertalci živjeli u manjim grupama od 30 do 110 polno zrelih jedinki. I da su mlade žene napuštale svoju grupu da bi živjele sa grupom

svog partnera, što upućuje na blisku i frekventnu povezanost neandertalskih grupa (Science.org, 16. 6. 2021).

Višak hrane omogućio je održavanje segmenata društva koji se ne tiču direktno obezbjeđivanja iste, što je dovelo i do društvenih razlika. Istovremeno, kooperacija članova zajednice održava se kroz društveno-političke institucije, koje su ojačane magijsko-vjerskim sankcijama i ideologijom (Sugiura, Y., 1986). Višak hrane i dio populacije koji je zahvaljujući tom višku nastao, kojem lov i uzgajanje biljaka nisu bili osnovna preokupacija, otvorili su put dodatnom usložnjavanju zajednice. Zajednica je počela razvijati prepoznatljive simbole, ali i održavati trajne relacije sa drugim grupama. Na pećinskim slikama prikazivane su životinje koje su lovili, scene iz lova, kasnije i određeni rituali ili magijski obredi. Razvojem oružja nije nestala potreba udruženog djelovanja. Hrana, odnosno ulov je bio zajednički, s tim da je sigurno postojala određena hijerarhija u pristupu i prvenstvu prilikom jedenja hrane. Važno je istaći kako su svi članovi grupe imali važnu ulogu u skupljanju (zajedničke) hrane, ženke su uglavnom hranu sakupljale, a slabiji muškarci mogli bi biti tragači ili mamci plijenu koji su lovili.

Tehnološki napredak, i napredak svijesti i znanja populacije dovode do novih izazova. Kada je pojavom domestikacije životinja i poljoprivredom olakšano osiguravanje osnovnih potreba za egzistenciju članova grupe, dolazi i do značajnog porasta populacije. Rast populacije opterećuje i naposljetku vodi iscrpljivanju biološkog potencijala staništa, usljed čega grupa pokriva sve

veće područje lova, zbog čega sve češće stupa u sukobe s drugim grupama. Odatle, sljedeći momenat; udruživanje zajednica, grupa, motivisano ugroženošću od strane određene grupe, ili raznih drugih grupa. To bi mogao biti i početak poistovjećivanja položaja pojedinca sa položajem grupe kojoj pripada. Međugrupni sukobi u južnoameričkim nizijama omogućavaju procjenu broja nasilnih smrti mužjaka u odnosu na ženke. „Mužjaci su u prosjeku u 69% slučajeva bili žrtve nasilne smrti, u odnosu na 31% slučajeva u kojima su to bile žene” (Walker, R. S. & Bailey, D. H., 2013: 31). Ti sukobi u Amazoniji osim za teritoriju, u određenim slučajevima mogli su biti vođeni i zbog statusa. Određivanje vlastite važnosti važnošću grupe karakteriše prenošenje moći članova grupe na samu grupu. „Veliki deo ljudske istorije zasnovan je na asimetričnim odnosima moći u kojima samo mali broj povlašćenih izvlači korist, i to na račun drugih. Iako prisila nije ljudski izum (lavovi, pavijani i neke druge vrste takođe koriste silu da bi uspostavili prevlast), ljudi su razvili veoma složene i istančane tehnike dominacije” (Malešević, S., 2009: 153). Uvidom da položaj unutar grupe zavisi i od njenog statusa, možemo pretpostaviti da priroda međugrupnih odnosa zavisi od odnosa moći između samih ljudskih zajednica. Priroda slučaja (koji može biti i pojedinačni) doprinosi konstituciji unutargrupne strukture koliko i princip dominacije što stoji između grupa. Grupe nisu samo brojne individue objedinjene zajedničkim interesima, to su, od određenog momenta, i brojne zajednice povezane stavom ili vrijednošću. „S pojavom kulture, ljudi su razvili sopstvene mehanizme kontrole, manipulacije i prilagođavanja koji se na negenetski

način prenose od jedinke do jedinke i od društva do društva, kao i kroz različite generacije” (Malešević, S., 2009: 149).

Edvard A. Ros stavlja naglasak na važnost zajedničkog objedovanja kao faktora socijalnog mira i društvene kohezije, takođe, ističe kako opijati i narkotici imaju određenu socijalnu ulogu. „Drevna seoska zajednica postavila je takvu praksu u svakoj dostupnoj prilici, poput komemoracija predaka, vjerskih svečanosti, početa i kraja poljskih radova, rođenja, brakova i sahrana, kako bi dovela do zajedničkog obroka” (Ross, 1919: 655). Uostalom, i danas možemo primijetiti koliko važnost ima zajednički obrok za porodicu. Važnost zajedničkog obroka, u kontekstu primitivnih socijalnih organizacija, odnosno zajednica naših primitivnih potomaka, imala je i nešto šire značenje, ponekad i van okvira grupe. Tako je, na primjer, primijećeno kako „Ngo go i Mahale šimpanze mužjaci koriste meso kao 'političku valutu' i dijele meso sa drugim socijalnim saveznicima” (Boesch, C., 2012: 492). Boš (Boesch) ide i dalje tvrdeći kako se na taj način smanjuje potencijalna šteta iz susreta s agresivnim susjedima. „Čak i na početku patrole, odrasli mužjaci dolaze zajedno i čekaju da ih se pridruži dovoljan broj kako bi patrolirali granicama svoje teritorije” (Boesch, C., 2012: 492). Pretpostavlja se da će prednost gotovo uvijek biti na strani brojnije grupe. Mužjaci navedenih vrsta su ubijali svoje protivnike. Primati, svjesni opasnosti za vlastitu egzistenciju, odlučivali su se za zajedničke akcije, što je vjerovatno i igralo presudnu ulogu u njihovom održavanju.

„Svaka generalna sposobnost da se ljudska kultura prilagodi okolini – da proizvede nova i različita ponašanja saglasna s fleksibilnošću da se prihvate određene vrste inovacija – treba se vidjeti kao posljedica selektivnih procesa koji su djelovali tokom evolucije ljudskih kulturnih kapaciteta” (Rindos, D., 1986: 72). Kao što je anatomske razvoj uticao na tehnološki, kulturni napredak je zasigurno uticao na buduće razvijanje svijesti. „Kulturni procesi poput inovacija ili otkrića su procesi koji dozvoljavaju, ali direktno ne izazivaju kulturne promjene. Pravi razlog za promjene može se otkriti samo u socijalnim i demografskim posljedicama tih promjena u ponašanju” (Rindos, D., 1986: 72).

Širim oblicima udruživanja, kao što su ranije pomenu-ta udruživanja grupa, bliska su prenošenja integralnog vrijednosno-funkcionalnog oblika na ostale grupe saveza, medijacijom, zahvaljujući zajedničkim vojnim nastupima, ili prosto materijalnom razmjenom. Prilikom prenosa vrše se modifikacije, adaptacije usvojenih praksi i oblika odnosa u konkretnim zajednicama koje ih trpe. Tek od trenutka kada međudjelovanjem tih grupa možemo ustanoviti jednoobraznost, to jest integralan, jedinstven, vrijednosno-funkcionalni karakter, možemo i ustanoviti postojanje jedne šire zajedničke kulture. Ona se ističe kompleksnošću izvedene iz komplementarnosti prakse sa idejno-vrijednosnim obrascem koji tu praksu nalaže, obrazlaže i motiviše. Osnovu svake kulture rasvjetljava karakter kulturnog konstituisanja (njenog nastanka, i specifičnosti prilikom tog procesa). I kada je dominantan uticaj jedne društvene grupe ili kulture na drugu, on

nije u potpunosti jednosmjernan. Ključ dijagnostifikovanja takvih pojavnosti je u jeziku.

Mnoge riječi susjednih naroda, njihovih kultura ili onih koje su nam prethodile dio su našeg jezika, i, bez sumnje, ukoliko bi se ozbiljnije pozabavili etimologijom, a preko nje i morfologijom riječi, ustanovili bismo da je nivo odnosa među kulturama skoro nemoguće ispratiti. Drugim riječima, obim i brzinu svake aktualne transformacije (trenutnoodvijajuće) nije moguće u potpunosti obuhvatiti, a često i prepoznavanje transformiranja zahvaljujemo naročito angažmanu u uviđanju promjena. Kroz mitove, priče o precima, predanja, i magijska tumačenja prirodnih pojava, proizvodi se izvjesna temporalna relacija kojom se mrtvi preci stavljaju u aktivan odnos spram živih potomaka. „Sistem značenja koji vodi subjekta ka (spo)razumijevanju s drugim ljudima, istovremeno ostavlja prostora za poistovjećivanje subjekta s onim što mu je eksterno” (Elezović, S. & Jašarević, M., 2023: 152). Motiv zajedničkog pretka, ukorijenjen je u zajednicu porijekla, tako da mistifikuje interesni momenat u korišćenju udruživanja. „Društveno ponašanje takođe ima genetsku osnovu, koja je dobila malo pažnje u nedavnim socioekološkim analizama” (Kappeler & van Schaik, 2002: 724). Određeni broj antropologa smatra da se život ljudi u grupi može smatrati prozvičkom gregarnog instinkta, biološkog motiva (Kecmanović, 2014). From (1989b) ističe da je organizovani društveni život insekata rezultat instinktivnog djelovanja. Što je životinja na višem nivou razvoja to su njeni mladunci bespomoćniji pri rođenju. „Ovaj razvitak dostiže vrhunac u čoveka.

On je kada se rodi, najbеспomoćnija životinja. Njegovo prilagođavanje prirodi suštinski se zasniva na procesu učenja, ne na instinktnoj određenosti” (From, E., 1989b: 47).

„Iz Darwinove perspektive, pojedinačni „izumi” ili kulturni „izbori” smatraju se načinima na koje se mogu generirati nasljedne varijacije, a ti su oblici varijanti zatim dostupni odabiru” (Rindos, D., 1986: 72). Jedan od takvih nasljednih izvora može biti i grupnost, i kultura kao specifičan odabir okvira prihvatljivog i preporučljivog djelovanja. Funkcionalna ljudska jedinka nužno je socijalno biće. Kao specifičan izraz združenog bivstvovanja javlja se kultura. Kultura je ustaljeno vrednovanje. Ona u sebi supsumira sve one aspekte vitalne za svakodnevno odvijanje života pojedinca kao subjekta društva i za samo funkcionisanje društva.

Frojd (Freud, 2021) je isticao da na ljude duboko utiču njihove relacije sa drugima. Relacije kojima su ljudi suštinski određeni utiču na način života koji će individua voditi, izbore, zaključke i ubjeđenja koja će individuum internalizovati.

Primjera radi, studirajući drevne pećinske crteže, DeMarais (2011) je zaključila kako je naglasak na kolektivnoj solidarnosti i vrijednostima konkretne grupe. Za ilustraciju kontinuiteta grupnog usaglašavanja stavova i ubjeđenja, DeMarais se poslužila poređenjem motiva na stijenama u Aguadi (Meksiko) kroz razne periode. Najstariji pećinski crteži prikazuju teme plesove i procesije, biljke, životinje i ljudska lica, dok

kasniji crteži prikazuju vanzemaljska, odnosno fantastička lica, odnosno nadnaravno. Dakle, dokumentovani crteži predstavljaju, možemo reći, internalizovane predstave, važnih ceremonijala u zajednicama. Promjena motiva svjedoči kako se vremenom osnovna društveno-politička dimenzija regulacije unutergrupnih odnosa nadomjestila, odnosno nadogradila „teološko” – ideološkom dimenzijom Takođe su navedene teme koje uključuju nasilje, kao i moguće žrtvovanje, što je dio simboličkog sistema još nekih zajednica iz tog perioda.

Kada se, s druge strane, dotaknemo tehnološkog napretka zajednica, prvenstveno onih primitivnih, ne možemo a da prvo ne razmotrimo pitanje klimatskih promjena, i posljedica koje su te promjene imale na fizički prostor od kojeg je zavisio opstanak ljudi. Prema Kauliku (Kaulicke), „blaži klimatski uslovi, tokom srednjeg halocena, omogućili su intenzivniju eksploataciju prirodnih resursa, tehničke inovacije, sedentizam i ono što je opšte poznato kao neolitska demografska tranzicija⁵” (Kaulicke, P., 2015: 125). Nove tehnike i metode lova, uz razvoj sedentizma stimulisale su veću koncentraciju stanovništva u određenim oblastima (Suguira, Y. & Ishikawa, T., 1986). Na to upućuju grobna mjesta, i veliki broj dječijih skeleta što je najvjerovatnije posljedica rasta broja rođenih u tom razdoblju. Bolji uslovi života doveli su, sem do porasta populacije, i do

5 U neolitu, žene počinju da rađaju više djece, grubo pojednostavljeno, to predstavlja neolitsku demografsku tranziciju.

brojnih drugih novina u životu čovjeka. Jedna od ključnih promjena bila je i diferencijacija statusa unutar grupe. Prajs (Price) i Ofer Ber – Josef (Ofer Ber – Yosef) na pitanje pojave društvene nejednakosti odgovaraju tvrdnjom da ja za to najodgovornija pojava poljoprivrede. Prema njima, poljoprivreda i diferencijacija statusa pojavljuju se istovremeno (Price & Feinman, 2010: 8).

„Populacije primata često su ograničene hranom i predatorima” (van Schaik, 1996: 10). Kasniji razvoj čovjeka koji rješava pitanje obezbjeđivanja dovoljne količine hrane i problem ugroženosti od strane predatora otvaraju put statusnom obilježavanju razlika na osnovu ranije izvršenog socijalnog diferenciranja. Najraniji dokazi takvog razlikovanja vidljivi su u grobnicama, gdje grobnice visokorangiranih pripadnika grupe imaju prepoznatljiva obilježja statusa, moći u odnosu na ostale članove grupe. Na osnovu grobnica može se zaključiti postojanje ubjedljive „klasne” diferencijacije u okviru određene grupe, i da se to moralo odraziti i na kvalitet stanovanja. Kristina Koler (Christina Köhler, 2017) ističe kako su dokazi stambenih dijelova, u njenoj studiji područja egipatske doline Nila, do ere halocena prilično malobrojni. Prilično čudi takav nalaz, s obzirom da mnoge vrste životinja prave skrovišta. „Postoji dosta životinja koje prave stanove ili umjetnička zdanja ili žive društveno – od mrava do dabrova” (Gehlen, A., 1990: 11). Nedostatak dokaza stambenih jedinica u periodu prije halocena vjerovatno objašnjava primjena poroznijih materijala pri gradnji. Razvojem tehnologije obrade tvrdih materijala i pronalaženjem drugih praktičnih rješenja, omogućeno je i kreiranje trajnijih

građevina. Kolerova, ipak tvrdi kako u slučaju Madije (arh. nalazište koje istražuje u radu na koji se ovdje referišemo), nije moguće utvrditi vertikalnu ili horizontalnu diferencijaciju na osnovu grobnica, ali, kako sama ističe, „dokazi iz samog naselja, čini se, ipak, prilično uvjerljivo utvrđuju određeni nivo socijalne diferencijacije i stav da su se društvene transformacije zaista dogodile u neolitu” (Köhler, C., 2017: 342). Koler ističe da proizvodnja alata i drugih materijala, uz međuregionalnu razmjenu podržavaju tezu „složenije socijalne i ekonomske diferencijacije nego što to definicija seoskog društva neolita omogućava” (Köhler, C., 2017: 342). Štark (Stark) je u istraživanju regije Kalinga (Filipini) ustanovio, kako je specijalizacija u tom području u velikoj mjeri objašnjena različitošću okoline. Naselja koja su bila u blizini šume obezbjeđivala su drvo, tamo gdje je bilo mogućnosti proizvodila se smola i oker, na drugim mjestima se lovila divljač, i tome slično (Stark, 1991). Primjer Kalinge daje potencijalni uvid u nivo složenosti ekonomske i socijalne diferencijacije u neolitu. Obezbjeđivanje osnovnih potreba ostavilo je prostora mnogim drugim (potrebama) i znatan dio populacije posvetio se zanimanjima koja nisu usko vezana sa obezbjeđivanjem hrane. Istovremeno, mnogobrojne različite grupne proizvodne usmjerenosti mogu se smatrati katalizatorom socijalnih razlika među grupama. Uz porast kognitivnih sposobnosti čovjeka vremenom se razvila i svijest o bitnosti očuvanja i unapređenja zajednice zarad vlastitog blagostanja. Kroz međusobnu upućenost pripadnika određene grupe sasvim je uočljivo, kao što smo ranije istakli, da ko-risti imaju svi članovi zajednice. Međugrupni konflikti

dijelom su i posljedica naročitog vrednovanja lične privrženosti grupi.

Koleman (Coleman), nasuprot interesno motivisanog relacionizma, koji je proizvod i izraz komunitarizma, racionalno djelovanje podrazumijeva kao standardan model ljudske akcije. Koleman na tragu Parsonsa smatra da pojedinci mogu u potpunosti realizovati svoje ciljeve, namjere, želje isključivo u slobodnom tržištu, gdje su lišeni obaveza prema drugima, te neometano mogu nastojati na ostvarenju vlastitih egoističkih ciljeva (Weber, 1978). „Slobodne odluke i racionalan izbor impliciraju autonomiju i nezavisnost, načelno antitezu stabilnih društvenih struktura i zatvorenih mreža” (Yair, G., 2007: 685). Nasuprot pojedinačne intencije maksimalnog uvećanja vlastite koristi, unutargrupno djelovanje pojedinca podložno je socijalno produkovanoj sugestiji. Kejt, na dosta razgovjetniji način izražava suštinu prethodnih rečenica, tvrdnjom da je svojstveno kulturama određenim tradicijom, običajima i kastinskim poretkom, da mnogo teže usvajaju i prihvataju inovacije (Keith, B., 1988). Prirodno, na nižem nivou razvoja (starija, i primitivnija društva) imaju, u pravilu, izrazito negativan stav prema promjenama, stoga što je kohezija grupe direktno omogućena religijsko-magijsko-mitskim predstavama koje „odabranu” zajednicu u odnosu na svakog drugog i sve drugačije.

Kada je u pitanju oblik organizovanja grupe u socioekološkom kontekstu, vrijedi još istaći da postoji rodna razlika koja se tiče motivacije relacionizma. Smatra se da „prostorna raspodjela i socijalni odnosi među

ženama odražavaju ekološke uslove, posebno raspodjelu rizika i hrane, dok su raspodjela hrane među muškarcima i socijalni odnosi među njima određeni prostorno-vremenskom raspodjelom mogućnosti parenja” (van Schaik, 1996: 10). Socijalna motivacija mužjaka blisko je povezana s njihovima nastojanjem da ostvare što veći reproduktivni uspjeh (Kappeler & van Schaik, 2002). Kao što ističe van Šajk, ženke mogu bitno uticati na strukturu grupe, i, štaviše, uticati na brojno stanje muškaraca u grupi. „U malim grupama, može biti u interesu ženki omogućiti da se više muškaraca pridruže grupi uprkos porastu nadmetanja u ishrani koja je time izazvana, jer njihova prisutnost može redukovati rizik od grabežljivaca i infanticida” (van Schaik, 1996: 20). Nasilje može biti generativna sila u oblikovanju i kreiranju društvenih odnosa (Lazić, S., 2019), baš kao što predstavlja i generativnu silu prvobitnog ljudskog udruživanja. Stalna ugroženost čovjeka, i izloženost njegovog bespomoćnog mladunca bezbrojnim opasnostima motiviše potrebu udruživanja, organizovanja radi bezbjednosti, odnosno uvećavanja šansi za opstanak članova zajednice.

Levinas (1998.) ističe da je primarni odgovor na drugog želja za ubistvom. Ova provokativna tvrdnja upućuje na zaključak da su je sama pretpostavka nasilja isključena odsustvom drugog. Čak i nenasilje, zaključuje Levinas, nije ništa drugo nego posljedica straha od nasilja, odnosno potencijalnih negativnih ishoda koje nasilje može prouzrokovati. Nenasilje je dakle, između ostalog, produkt individualne težnje izbjegavanja nasilja od strane drugih, i uživanja prednosti udruživanja,

usljed čega se redukuje mogućnost da individuum bude žrtva. Ipak, bilo bi pogrešno zanemariti sam kontekst, jer on igra presudnu ulogu u oblikovanju uslova u kojima društvena zajednica egzistira. Norbert Elias (1994: 446.) potkrepljuje navedenu tezu, osvjetljavanjem konteksta u kojem su naši davni preci nastojali da se održe. Loša putna komunikacija, rijetka naseljenost i neprestana opasnost od zvijeri i drugih ljudi, značili su stalnu opasnost za pojedinca, zbog čega je udruživanje nudilo dosta izgledniju mogućnost preživljavanja.

Sumarno, može se zaključiti presudan uticaj okoline na evoluciju čovjeka, kao i na evoluciju ljudskog društva. Međutim, udruživanje nije ljudska inovacija, niži organizmi takođe su se organizovali u grupe, nekada i ogromne po brojnosti (na primjer: bizoni, ptice, insekti). Iako je, dakle, riječ o nečemu što je svojstveno brojnim vrstama, nedvosmisleno da postoje funkcionalni razlozi njihove združenosti. Prvi razlog jeste povećanje šanse preživljavanja jedinke u grupi, naročito kod vrsta koje su lovina, jer je u grupi jedinka manje izložena. Nasiljem se pokušava umanjiti važnost onih koji su van grupe (Keenan, N., 2020). Drugi, možda isto toliko značajan, razlog jeste reprodukcija. Eros i Tanatos ključno određuju egzistenciju bića. No, čini se, kada je riječ o polnom nagonu, da nam on daje veću šansu ekspliciranja motivacije stupanja jedinke u zajednicu kada su u pitanju ljudske zajednice. Široka rasprostranjenost infanticida kod primata ide u prilog pretpostavci da je nasilje motivisalo formiranje složenijih društvenih organizacija kod ljudi.

Kognitivni razvoj čovjeka, razvoj neokorteksa, temeljni je preduslov sveobuhvatne kulturne evolucije čovjeka. Formiranjem složenijeg jezika omogućeno je prezerviranje znanja do kojeg su došle prethodne generacije. Razvoj jezika jedan je od ključnih, presudnih katalizatora evolucije ljudskih organizacija. Usaglašavanje oko lova, odbrane, i hijerarhije upućuje na osvijestnost nužnosti usklađenosti odnosa i funkcija u grupi, što oponira perspektivama koje drže realnim koncept prediskustvene homofilije. Homofiliju je, ipak, moguće dijagnostifikovati na osnovu odnosa roditelja, konkretno majke, i mladunca. Sezonsko parenje i neskrivena ovulacija bila je ranija odlika naših dalekih predaka, primata s antropomorfnim crtama. Evidencija anatomskog evoluiranja naše vrste implicira artifičijelnu (kulturnu) nadgradnju baze, odnosno na relevantnost društvenog konteksta za anatomske konstituciju čovjeka. „Korekcija” seksualnog dimorfizma moguća je posljedica grupnog oblika života ljudi. Usložnjavanje oblika društvenog života čovjeka blisko je povezano sa socioekološkim faktorima. Arheološka i paleoantropološka istraživanja u velikoj mjeri potvrđuju pretpostavku da su prvobitni oblici ljudske združenosti posljedica funkcionalne adaptacije na negostoljubivo okruženje. Ljudske su zajednice formirane prvenstveno radi zaštite. Odnos između grupa, ukoliko je praćen nasiljem, potencijalno označava povod daljnog usložnjavanja i širenja ljudskih zajednica.

NASILJE KAO IZRAZ, PROIZVOD I REZULTAT KULTURE

Proces globalizacije utiče na promjene u razumijevanju pojma kulture. Globalizacija je omogućila i promovisala ono što danas označavamo pojmom „multikulturalizam”. Habermas tvrdi kolonizaciju identiteta. Globalizacija je usloвила stvaranje globalne kulture, u kojoj sve pojedinačne kulture predstavljaju njene činioce, partikularitet, usljed čega se zajednici odriče središnja uloga u konstituisanju svijesti individua. Umjesto identiteta kao proizvoda zajednice, koji se formira posredstvom kulture (tradicije=prenošenja, predanja), identitet se podvodi pod životni stil, pojedinačni izbor, kvalifikaciju, konotaciju, opredijeljenost, tako da se zamagljuje kontekst socijalne zasnovanosti svijesti razumnog čovjeka. Sociolog Nemanja Đukić precizno identifikuje ovu preobrazbu kao svojevrsno „prevođenje identiteta kao ontološkog stanja u prostor socijalno-diskurzivne konstrukcije” (Đukić, N., 2015: 92). Suština takvog diskurzivnog zahvata ogleda se u tome što pitanje identiteta postaje političko pitanje, pri čemu uloga zajednice postaje drugorazredna. Identična pojmovna redukcija, odnosno transformacija, zbila se i sa pojmom kulture.

„Samim tim što širi prostor na kome se odigravaju ekonomske transakcije, i to uz neprekidno povećanje i obima i intenziteta, globalizacija proizvodi i ekonomske interakcije, uslovljavajući međusobne kulturne uticaje” (Madžar, Lj., 2015: 28). Širenje modela slobodnog tržišta, uz brojne pozitivne efekte, kao nusprodukt rezultuje poistovjećivanjem tržišnog sa kulturnim, obrazovnim. Konkretno riječ je o devalvaciji vrijednosti, usljed svođenja koristi, dobrobiti, svrsishodnosti na lukrativnost; isplativost, profitabilnost je u osnovi motivacije djelovanja. „Instrumentalizacijom sistema obrazovanja pojam čovjeka je redukovan na njegovu specifičnu funkciju, ili ulogu koju obnaša, te, u odnosu na nju (funkciju – od čega zavisi zarada i ugled), na obilježja statusa kojima se javno predočava količina moći koju pojedinac ima” (Elezović, S., 2022: 75). Bosanskohercegovački filozof Nijaz Ibrulj (2005) govori o „stoljeću rearanžiranja” koje „u svojoj osnovi sadrži metafiziku pragmatizma, spekulativni i multinacionalni kapital te globalnu etiku pragmatizma kojoj sloboda označava interaktivni profit i profitabilni konekcionizam integriranih mreža internacionalnog kapitala. Svjedoci smo tome da se aktivnost kapitala nametnula kao primarna; njegova vitalnost uzela je prvenstvo živom kreativnoj, produktivnoj energiji slobodnih, emancipovanih ljudi čija djela služe opštoj dobrobiti.

U okviru globalne kulture, supsumirane kulturne tradicije se iznova određuju, i u tom „rearanžiranju”, nerijetko, ograničavaju i svode na niz karakteristika i obilježja koje su im najsvojstvenije. Iako načelno neutralna, „globalna”, internacionalna kultura, izgrađena na

vrijednostima zapadnih tradicija, realizuje se kao oblik prisajedinjavanja pojedinačnih autentičnih kultura internacionalnom univerzumu konzumerizma unutar kojeg se prikriveno promovišu vrijednosti i modeli Zapada. Ipak, takvo tumačenje ne uzima u obzir regionalnu i unutrašnju dinamiku nezapadnih zemalja (Kuru, 2022). Stav je značajnog broja relevantnih autora, autoriteta u nauci i umjetnosti, da koncept multikulturalnosti mistifikuje povlaštenu poziciju Zapada. Gidens iznosi zanimljiv stav da se, s druge strane, može tvrditi opadanje nadmoći Zapada spram ostatka svijeta, usljed širenja njegovih institucija (E., Gidens, 1998: 56). Gidens aludira na ekonomsko, vojno, tehnološko preimućstvo koje je Zapad uživao u odnosu na ostatak svijeta, no, suptilno implicira kako je uticaj institucija, odnosno moć internacionalnih institucija koje svoje sjedište imaju u zemljama zapadnih demokratija, i dalje presudan. Iz toga se može izvesti zaključak kao se uticaj internacionalnih institucija presudan za restrukturiranje sistema odnosa i vrijednosti u okviru nacionalnih država.

Multikulturalizam je najuspjeliji i najsvojstveniji u društvima gdje je osviještena, spoznata ukupnost i dalekosežnost uticaja drugih kultura na oblikovanje njihove. „Prilikom internacionalizacije događa se i da određena zajednica oživi vlastitu autentičnost, da prosperira povezivanjem. Ali treba podsjetiti da je uglavnom riječ o kulturama koje su otvorene, i čije vrijednosti prepoznaju interes povezivanja kao svoj vlastiti” (Elezović, S., 2022: 59). Procesu globalizacije možemo, radi ilustrativnosti, pridružiti analogiju o fenomenu

umiranja zvijezda, njihovom eksplozivnom kraju. Ogromna količina materije koja više ne čini jedno nebesko tijelo, nebula jeste materijal za formiranje novih tijela u svemiru. Kada je riječ o globalnoj kulturi, internacionalnom poretku, jedinstvenoj svjetskoj politici, kao da se da naslutiti zagovaranje nužnosti, svrsishodnosti formiranja novog tijela koje će iskoristiti svu masu mrtvih drugih. Nešto takvo je teško zamislivo, a još teže je zamisliti održivost i funkcionalnost jednog takvog gigantskog tijela, urušenog svemira koji je metamorfozirao u „tera – Orion”. Ova slika donekle reflektira i apsurdnost multikulturalnosti u čije su principe ugrađeni modusi djelovanja i vrijednosti jednog dijela društava, na „univerzalnim” vrijednostima koje se postuliraju kao neporecive. „Laž ponovljena hiljadu puta postaje istina”, po riječima Gebelsa, istina, jer se nije ponovilo hiljadu puta da je to laž.

Promovisanje jednog, isključivog, političkog principa, koji je izraz konkretne vrijednosne matrice, kao univerzalnog, elementarnog predstavlja, u izvjesnom smislu, predstavlja svojevrsnu ekspanziju političke dominacije. Ova dominacija se ostvaruje širenjem, promovisanjem legislativnog okvira, i epistemičke ravni koja utemeljuje upravo takav politički princip. Održavanje monopola nad sredstvima prinude počiva upravo na uspostavljanju i održavanju legislativnog okvira (Gidens, E., 1998). Zakoni, uredbe, propisi, pravila ograničavaju mogućnost uspješnog defanzivnog nastojanja da se očuva ili promoviše karakter, poredak, autohtonost i autonomija socio-kulturne zasebnosti, koja se obično artikuliše uz pomoć razlike prema drugima.

Nasilje i normativnost

Kao rezultat širenja tržišnog modela kapitalizma, i demokratije, često svjedočimo nasilju koje je proizvod brzih, temeljitih promjena, odnosno predstavlja otpor rapidnim promjenama koje doprinose brojnim adaptacijskim izazovima. Nasilje u kontekstu uticaja globalizacije najčešće se interpretira kao otpor sistemima moći u nerazvijenim društvima. Kao što ističe Nijaz Ibrulj (2005), možemo istaći kako svjedočimo dobu u kojem je tehnološko uzelo primat humanističkom znanju (str. 152). Do sličnog zaključka dolazi i Ivo Komšić (1999), u svom razmatranju uticaja postmoderne, gdje konstatuje da: „više nemamo posla s materijalnim već ne materijalnim, ne tjelesnim već intelegibilnim informacijama” (str. 9).

Naglašenom konfliktu između globalizma i tradicionalizma u proteklih tridesetak godina sociolozi su posvetili dosta pažnje. Tako, na primjer, Volerštajn (Wallerstein, 2006) dovodi u vezu savremeni svjetski sistem sa ekspanzijom evropskih naroda i država u ostatak svijeta. Politika na Zapadu čiji su izraz racionalna država i teritorijalna nacija, ostavila je posljedice na nezapadna društva (Smit, A., 1998). U savremenom kontekstu, ekonomske promjene na globalnom planu „dezorijentiraju i plaše mnoge” (Smith, A., 2003: 126). Međutim, autori kao što je, na primjer, Bauman, skreću pažnju na upitnost jednoznačnog razumijevanja globalne, tržišne kulture. Bauman nalazi da je „dominacija tržišne kulture”, nasuprot optužbi za podsticanje kulturne uniformnosti, upravo zaslužna za

oživljavanje mehanizma „reprodukcije raznolikosti koji je nekada bi prisutan u autonomnim zajednicama, a kasnije je prividno izgubljen u eri politički podržanih kulturnih krstaških pohoda i prosvetiteljskog prozelitizma” (Bauman, 1992: 18). Mišel Fuko (prema: Beck, U., 2001: 244), upravo, osvjetljava momenat u kojem „institucije oslobađanja” postaju dio „rafinirane mreže podjarmljivanja”. Ujedinjavajući princip koji predstavlja kultura povezan je, kao što ističe Luman (1976), „s konceptualnom razradom problema vremena” (str. 148). Ljudska kultura objedinjuje prošlost, sadašnjost i budućnost u konkretnu cjelinu, jedan koherentan sistem odnosa. Sam sistem je, prema Lumanu, rezultat „sociokulturne evolucije, a ne a priori pretpostavki o prirodi sveta i uslovima spoznaje” (Luhmann, N., 1976: 148). Stoga, temporalni uticaj, odnosno promjene koje su posljedica takvog djelovanja, uzrokuju defanzivnost sistema, pošto sistem pretenduje na primarnost, smisao: njegovu formulaciju i njegovo posljedično atemporalno značenje.

Nasilje je radikalni, krajnji izraz reakcije na ugroženost tradicionalnog okvira, jednog stabilnog kosmosa ideja i vrijednosti, koji je naglo doveden u pitanje. Velten tvrdi postojanje dvije vrste nasilja, „nasilje traume” i „nasilje koje se treba prevazići” (Welten, R., 2020). O dvije vrste nasilja govori i Sardoč: minimalistička i maksimalistička. „Za minimalističku koncepciju nasilje je prva linija 'intenzivne i prekomjerne upotrebe sile', dok je za maksimalističku koncepciju nasilje 'kršenje prava’” (Sardoč, M., 2019: 7). Samo diferenciranje pristupa sagledavanju nasilja u velikoj

mjeri odražava i različite načine sagledavanja fenomena i manifestacija nasilja. Minimalistička koncepcija jeste bliža grupacijama ili pojedincima koji se služe nasiljem kako bi demonstrirali svoje neslaganje usljed nekog zahtjeva ili kao reakciju na kulturno, odnosno političko djelovanje. Na drugoj strani, maksimalistička koncepcija dovodi u relaciju pojmove nasilja i normativnosti, pri čemu se naročito eksplicira kulturno – prostorni koncept, odnosno ambivalentnost odnosa normativnog okvira koji garantuje poštovanje prava i izbora pojedinca, odnosno same autonomije pojedinca. Levinas (1991.) tvrdi upravo da „anarhija nije u suprotnosti sa redom” (str. 101). Sama legitimnost uspostavljenih, važećih, aktuelnih normi u vezi je sa načinom na koji su te norme uspostavljene i karakterom njihove implementacije.

Historijski gledano organizacije odlučivanja nastaju tako što se arhaičke procedure poravnanja, čije odluke ne obavezuju, i rituali, kojima se postižu nadnaravne odluke, spajaju u proceduri koja započinje otvorenim mogućnostima ali ipak samom procedurom vodi k odlukama koje obavezuju — evolucijsko dostignuće koje u isti mah markira prelaz od arhaičkog prava na prednovovjekovne visoke kulture (Luhmann, N., 1992: 52).

Normativno nasilje je često način održavanja ili konkretizacije principa dominacije u društvu, uz pomoć koje privilegovana grupa realizuje vlastite interese na račun onih koje su im podređene. Neophodno je istaći razliku između pojmova „dominacije” i „manipulacije”. Dominacija predstavlja otvoreni zahtjev drugima

da čine ono što se od njih traži, dok se manipulacijom tek sugerije ispravno postupanje (Kuvačić, I., 2004). Normativno nasilje je instrument objektivizacije društvene nejednakosti. Džudit Batler ističe „da moć ima ključno mesto u procesu subjektivizacije, i to ne samo moć izražena u nasilju koje vrše drugi subjekti već i kao nasilje samih normi” (Butler, J., 1977: 20). Bilo bi nesmotreno zanemariti relaciju društvenih normi i subjektivnog shvatanja potrebnih i opravdanih djelovanja, postupaka, angažmana. Društvene norme kao proizvod socijalnog konsenzusa predstavljaju jedan od najesencijalnijih izraza socijalnosti. Elias (2007.) upravo ističe kako je čovjekovo ponašanje više od svih ostalih živih bića određeno individualnim iskustvom i pobudama oblikovanim učenjem (str. 89).

Aktivno sudjelovanje individua u procesima društvenog odlučivanja, ali i povratno djelovanje njihove okoline, može se pozitivno odraziti na određene aspekte njihovog (individualnog) kognitivnog razvoja (Boesch, C., 2012). Čovjek kao društveno biće konstantno je podložan socijalnim uticajima koji u ključnoj mjeri određuju njegovo „svjesno bivstvovanje” (Muminović R., 1998), odnosno svijest. Sam normativni okvir oblikuje, kreira, formira ili odražava društvenu klimu, koja povratno utiče na svijest individua. Normativno nasilje se povremeno manifestuje i kao dekriminalizacija nasilnog postupanja.

Prema Eugenu Finku, „ukorijenjenost ljudske egzistencije” je nužno u odnosu spram neke ograničenosti

(Fink, E., 1998: 81). Ograničenja može nalogati kultura, poredak, legislativni okvir, običajnost, itd. Svijest je, grubo redukcionistički izraženo, u presudnoj mjeri proizvod datosti. Normativno nasilje kao praksa, samim tim i kao datost, predstavlja jedan, ako ne ograničavajući okvir, onda barem, ograničavajući momenat, putem kojeg se naturalizuje diskriminatora odnos, odnosno djelovanje. Međutim, „nitko nema pravo tražiti da se realan čovjek preobrazi po njegovim pojmovima” (Petrović, G., 1969: 5).

Mediji i pad međusobnog povjerenja

Brojni su načini na koje uticaj kulture može uticati na povećanje obima nasilja u nekom društvu. Prije svega treba razumjeti da je kultura živa tvar društva, mijenja se, transformiše, reoblikuje. No, ipak, djelovanje kulture na ponašanje ljudi ne mora biti i presudno. „Kultura jedne populacije nikad nije u potpunosti odgovorna za ljudsko ponašanje, jer uvek postoji određeni raskorak između onoga što član društva treba da uradi i onoga što on zaista radi” (Tarner, Dž., 2005: 35). Društvena ukorijenjenost pojedinca, sugerije i neminovan kulturni upliv kada je riječ o njegovom nastupanju i postupcima. „Od trenutka kada je proklamovana suprotnost između 'prirode' i 'kulture' zona koja je nerado data 'prirodi' na upravljanje nikad nije prestala da se smanjuje” (Bauman, 2010: 98–99). Čak i ono što se nominalno određuje „prirodnim” ponekad se zna ispostaviti za produkt kulture. Proglašavanjem određenog djelovanja „prirodnim” osigurava ili, pak,

olakšava njegovo prihvatanje, što predstavlja samu esenciju biopolitike. Nerijetko se društveno uzrokovane razlike, nejednakosti, momenti subordiniranja artikulišu kao posljedica prirodnih razlika među ljudima.

Dok stranac stoji pred nama, može se pokazati da on poseduje karakteristike koje ga čine drugačijim od ostalih u kategoriji osoba koje su ponuđene kao izbor za njega, i da je on ona manje poželjna vrsta – do eskrema, osoba koja je potpuno loša, opasna ili slaba. Tako se on u našem umu svodi, od celovite i uobičajene osobe, na osobu koja je pokvarena, bezvredna (Gofman, E., 2009: 14).

Najrašireniji oblik kulturne manipulacije, u savremenom kontekstu, realizuje se posredstvom masovnih medija. Da bi nasilje bilo prihvaćeno kao reakcija, odnosno odgovor, na prijetnju ili ugrožavanje, prevashodno mora biti predloženo opravdano djelovanje koje osigurava interese „ugroženih”. Gerbner (1980) je uočio povezanost između količine vremena provedenog u gledanju televizije i količine straha koju osjećamo, te naglašava kako je najveća povezanost između količine straha i televizije utvrđena kod 'gradskog stanovništva'. Ipak, tamo gdje je nasilje učestalije, televizijski programi ne utiču bitno na porast osjećaja nesigurnosti kod stanovništva (Chiricos, T., Eschholz, S., & Gertz, M., 1997).

Masovni mediji, u izvjesnoj mjeri odražavaju, no, takođe, i oblikuju percepciju, doživljaje, razumijevanje, stavove, ponašanje, vrijednosti publike. Istraživanja su

pokazala kako se porast uticaja medija u odnosu na susjedstvo i lične, neposredne kontakte ljudi može dovesti u blisku povezanost s opštim padom povjerenja ljudi u druge ljude i institucije. Uslaner ističe kako se početkom druge polovine dvadesetog vijeka dogodio drastičan pad međusobnog povjerenja ljudi. „Povjerenje u druge ljude palo je sa 58% u 1960 na 35% sredinom 1970-ih, naša manje povjerljiva atmosfera dovela je do ponovnog povlačenja iz građanskog života i socijalnih veza” (Uslaner, E., 1998: 441). Za argumentaciju povezanosti pada društvenog povjerenja i uticaja televizije, Uslaner navodi Putnamovu konstataciju da su „Amerikanci prije 1940 povjerljiviji, jer nisu bili izloženi televiziji kao djeca” (Uslaner, E., 1998; 443-444). Televizija, kao i ostali mediji sve više prostora uzimali su živoj riječi i neposrednom kontaktu. „Televizija nameće dramatizaciju, i to u dvostrukom smislu: ona na scenu postavlja određen događaj, pretvara ga u slike i obično preteruje u isticanju njegovog značaja, težine, dramskog i tragičkog karaktera” (Burdije, P., 2000: 35). Pad intenziteta neposrednog socijalnog kontakta među ljudima učinio je ljude podložnijim medijskoj manipulaciji. Fizička blizina i neposredan kontakt ljudi pozitivno su djelovali na njihov zajednički angažman, djelovanje, dok se, strah usmjeravao ka onima njima nepoznatima, uglavnom s onima sa kojima nisu imali kontakt (Canetti, E., 1984).

Osjećaj straha koji su ljudi imali za druge, uglavnom za one s kojima nisu imali kontakt, posredstvom medija nije iščezao. Štaviše, nedobronamjerne i tendenciozne predstave diferentnih, posredstvom masovnih medija,

su dodatno intenzivirane. Lični kontakti od velike su važnosti za postojanje povjerenja u druge, predstavljaju stabilnost okruženja i u izvjesnom smislu „ontološku sigurnost” individue (Gidens, 1998: 113). Sve veća povezanost svijeta, posredstvom masovnih medija za posljedicu je imala sve veću fizičku distanciranost ljudi. Tako, u savremenom kontekstu, imamo znatno derogirano značenje susjedstva, prilično rjeđi i površniji neposredan kontakt među ljudima, te, uz navedeno, sve naglašeniju interpersonalnu oposredovanost. „Stabilno”, pouzdano okruženje više se ne odnosi na susjedstvo. „Istraživanje tokom proteklih 20 godina otkriva da je kontekst susjedstva važan za razumijevanje odnosa između straha od kriminala i pojedinačnih ishoda ponašanja” (Yuan, Y. & McNeeley, S., 2018: 3). Bilo da je riječ o susjedstvu ili nekom drugom obliku interpersonalne vezanosti nivo, zastupljenost nasilnog odgovora u vezi je sa percepcijom koju određena zajednica ima o drugima. Sama percepcija može biti proizvod medijski oposredovane interpretacije, i potencijalni katalizator nasilnih zbivanja, usljed eventualne promocije nasilnog odgovora. Međutim, da bi „lanac nasilja” (Žirar, R., 1990) bio prekinut, nužno je ustanoviti nadindividualni oblik odgovora, državu, institucije, poredak, sistem koji će pojedinačnu osvetu isključiti iz kalkulacije.

Silom prilika uloga medija kao posrednika između događaja i subjekta transformisala se u samo posredovanje između ljudi. Usljed slabljenja uticaja porodice i bliže okoline, medijski uticaj na pojedinca postaje još izraženiji. Odsustvo međusobnog povjerenja među ljudima

povezano je sa porastom osjećaja ugroženosti među populacijom. Osjećaj ugroženosti je direktna posljedica medijske promocije i potenciranja nasilja, ugroženosti, straha. Mediji, dakle, oblikuju, u manjoj ili većoj mjeri, porodicu, grupe, supkulturu, obrazovanje, ukratko mnjenje i estetiku, a preko njih transformišu i mobilizuju samu kulturu. Naime, nije slučaj, da je kultura nedodirljiv entitet (dio duhovno materijalne realnosti), ili entitet nesklon manipulaciji, radi se o tome da je kultura istovremeno i mehanizam i predmet manipulacije. U okviru svake kulture prisutne su predrasude svake vrste i one predstavljaju pogodan materijal za instrumentalizacijsku obradu.

Kada se kultura definiše isključivo kroz razlike prema drugima, njeno definisanje vodi se antagonizmom koji je ključan u njenoj samorealizaciji. Ono što je u korištenju određene kulture prisutno nije nezamjenjivo i nenadoknadivo. Kultura koja vrši uticaj na žive subjekte, istovremeno, trpi uticaj tih subjekata. „Na nivou društvene strukture, organizacijski i institucionalni konteksti čine osnovu za društvenu interakciju” (Centola, D., 2015: 1296). Neusklađenost kulturnog identiteta u odnosu na promjenu, tj. izazov koji se nameće dovodi često do posljedica koje motivišu kulturalno promovisanje nasilja, što vodi, naposljetku, stavljanju kulture u funkciju mobilizacije svih onih elemenata koji će do nasilja dovesti. „Model prijatelj-neprijatelj kao obrazac percepcije povezan je sa pseudo-moralnim diskursom o časti i potrebi da se konflikti rešavaju na liniji 'milo za drago' (Pavićević, O., 2014: 82). Polje kulture ima presudnu ulogu kada je u pitanju potencijal

mobilizacije populacije za diskriminatorne i rizične poduhvate.¹ „Kulturno nasilje čini da direktno i strukturno nasilje izgleda, ili se čak oseća, kao dobro – ili bar ne kao loše” (Galtung, 2009: 274). Politička propaganda služi se „homogenim predrasudama” (Luhmann, 1992: 29) kako bi ozvaničila i označila supremaciju određene društvene grupe.

Praksa institucionalnog potenciranja razlika i aktivno djelovanje u polju kulture; koje je usmjereno na promovisanje osjećaja neophodnosti reagovanja na novo, „neadekvatno”, daleko, nepoznato, strano, drugačije, možda se može dovesti u vezu sa praksom specijalizacije u polju nauke. Pojam stručnjaka na žalost ne odgovara pretpostavci da je riječ o pojedincu sa visokim nivoom opšte kulture. Štaviše, pojam „erudita” u savremenom kontekstu služi uglavnom kao oznaka za odumiruće savjesne intelektualce prošloga vijeka. Šta društvo može da ima od takvih obrazovanih pojedinaca? Šta je cilj znanja? Čemu znanje treba da služi? Grubo pojednostavljeno, stoga ne i kao opšti zaključak, kroz pomenutu

1 „Pozivanje na nacionalni identitet danas je postala glavna legitimacija društvenog poretka i solidarnosti. Nacionalni identiteti takođe imaju intimnije, unutrašnje funkcije za pojedince u zajednicama. Najočitija je socijalizacija pripadnika nacije kao „državljana” i „građana”. Danas se to postiže obaveznim, standardizovanim, javnim masovnim sistemima obrazovanja, pomoću kojih državne vlasti očekuju da usade nacionalnu odanost i osobitu, homogenu kulturu, a tu delatnost većina režima obavlja sa dosta energije, pod uticajem nacionalističkih ideala kulturne autentičnosti i jedinstva” (Smit, A., 1998: 33).

razliku stručnjaka u odnosu na erudit, može se prosuditi da je pojam stručnjak sinonim za iscrpnu upućenost u usku oblast, pitanje ili tematiku, stručnjak nudi konkretan odgovor, rješava pitanje, produktivan je, efikasan, poput pčele donosi med u košnicu. Erudita, vođen vlastitom znatiželjom i nastojanjem, sam monumentalan, neophodan, monstruozan, ujedno i racionalan i protivrječan, homo negans, avangarda i anahronizam, nastoji odgovoriti šta je košnica, šta su med, košnica i pčele. I jednom i drugom su cilj znanje, no ostaje neodgovoreno da li im je u jednakoj mjeri važna i istina. Vil Dejvids (prema: Lavić, S., 2018: 82) je u knjizi *Granice neoliberalizma* pomenuo univerzitet, na kojem su „učionice pretvorene u supermarkete”. Savjesni stručnjaci i odgovorni javno angažovani građani su potisnuti od strane stručnjaka iz užih, specifičnijih oblasti, i kontekstualno neosvještenih pojedinaca. Senadin Lavić, eksplicira suštinu problema indiferentnosti populacije kada su u pitanju javne stvari, politička pitanja, i odluke koje se neposredno tiču kvaliteta života ljudi, kao i motive koji se kriju iza toga. On ističe kako je gušenje kritičke svijesti i isključivanje građana iz procesa odlučivanja, njihova neobaviještenost u vezi s pitanjima koja se tiču njihove budućnosti povezana sa kontrolom društva od strane vlasti. Ta se kontrola osigurava posredstvom medija, neprestanim lažnim izvještavanjem, ciljanim, dirigovanim vijestima. (Lavić, S., 2018: 129). „Oni koji danas omalovažavaju trijumf sebičnog egoizma nad solidarnošću, previđaju činjenicu da raspad starih oblika solidarnosti (sindikati, lokalne zajednice, masovne političke stranke i političke udruge) nije doveo do nastanka dinamičnog

individualizma" (Furedi, F., 2008: 34). Uže specijalizovanje za određene oblasti razuđuje kriticism dok se, istovremeno, pojavljuju sveznajući poluobrazovani „ovlašćenici" koji zauzimaju javni prostor govoreći o politici, totalnosti društvene zbilje, subatomskim česticama i geostrateškim interesima. Sve izraženije percelizovanje oblasti ili sfere zanimanja i djelovanja, bez obzira koliko s naučnog aspekta takva praksa bila opravdana i svrsishodna, u bliskoj je relaciji i sa porastom kompleksnosti društva.

Veza nasilja i grupne identifikacije

Na usklađeno, zajedničko djelovanje pripadnika neke društvene grupe, odnosno čvršću povezanost njenih članova podsticajno utiče spoljna prijetnja, bila ona stvarna ili hipotetička. „Podsjetnici na smrt povećavaju nacionalizam i druge oblike identifikacije grupe, čineći ljude više sklonijim onima sličnima sebi i podozrivijima prema onima koji to nisu" (Pyszczynski, T., 2004: 837). Isticanje egzistencijalne ugroženosti od strane drugih daje prostora za brojne manipulacije. Svojstva neprijatelja pripisuju se i njegovoj kulturi, na osnovu čega se supremacijski momenat spočitava kulturi koja je vezivno tkivo datom obliku zajedništva. „Neprijatelj uvijek pripada nedovoljno kultiviranom narodu. Njegov neljudski oblik, koji se često priviđa u zastrašujućem životinjskom liku, dolazi od socijalizacije koja je ostvarena u 'lošem društvu', u izobličenoj kulturnoj sredini" (Vlaisavljević, U., 2007: 65). Tendenciozno, u svrhu kreiranja atmosfere

nesigurnosti, mediji u službi politike ne ustručavaju se od interpretacije gestova, postupaka i motiva „dru-
gih” kao zloslutnih, prijetećih, ugrožavajućih, pro-
vocirajućih. Djelovanje medija na razvijanje neprija-
teljskih osjećanja prema drugim zajednicama poseb-
no je izraženo ukoliko nedostaje neposrednog dodira
među zajednicama. Navedeni uticaj može se poveza-
ti i sa popularnom kulturom, koja, „posredovana me-
dijima i industrijom zabave obuhvata spektakl nasi-
lja, brutalni muški autoritet, kao i imunitet i ravnodu-
šnost spram činjenica nasilja u svim sferama društve-
nog života” (Pavićević, O., 2014: 84). Osjećaj straha koji
je proizvod kombinacije, modifikovanih, stereotipnih
predstava o drugima i problema u društvu s kojima se
suočavaju „prvi”, pogoduje manipulaciji frustracijom,
odnosno uvećanju mogućnosti kanalisanja reakcije na
pretpostavljeni frustrirajući momenat.

Na primjer, ako stanovništvo osjeća neki neodređeni više-
struki strah, i ako se taj strah izjednači s imigracijom koja
se poistovjećuje s rasom, a rasa=siromaštvo=socijalna po-
moć=kriminal=gubitak posla=porezi=ugroženost, onda se
neodređeni strah pretvara u prepoznatljivu metu koja se
može definirati kao MI protiv NJIH i ide u korist onim vođa-
ma koji najuvjerljivije zagovaraju stanovitu dozu rasizma i
ksenofobije (Castells, M., 2003: 371).

U korijenu povoda desakralizacije života, stoji isticanje
vlastite primarnosti kod počinitelja, i neuvažavanje ra-
zlika koje iz toga proizilaze. „Čovjek gura nešto od sebe,
u nižu grupu, pri čemu se pretpostavlja da on sam spa-
da u grupu boljih” (Canetti, E., 1984: 247). Što su ljudi

niže na društvenoj ljestvici, to je veće „uživanje u vršenju nasilja” nad njima (Niče, F., 1990: 61).

Za postojanje vitalnog i produktivnog društva neophodno je postojanje saosjećanja kod ljudi. Sorokin (1948) izdvaja saosjećanje kao ključan preduslov grupnog osjećaja, iz razloga što određeni osjećaji, emocije postaju zajednički članovima grupe, što je preduslov postojanja jednog stabilnog i čvrstog 'mi'. Prema Menelu, „ljudi djeluju u skladu sa svojim vlastitim ciljevima – ciljevima koji su dijelom oblikovani njihovim iskustvom u međuzavisnosti s drugim ljudima od rođenja” (Mennell, S., 1995: 5). Koleman je, međutim, stava kako je potrebno govoriti o „resursima” i „kontroli” da bi postojala volja subjekata za interakcijom. Ako je jedan subjekt kontroliše neki resurs koji je drugom subjektu potreban interakcija će biti uspostavljena (Delić, Šarić, & Sadadinović, 2018). Ipak, na sva tri momenta; resurse, kontrolu i interkaciju u presudnoj mjeri djeluje blizina.

Identičnost ciljeva, usmjerenosti, stavova velikog broja ljudi daje povoda za pretpostavku o njihovoj izloženosti identičnom uticaju, što, pak, moguće implicira egzistenciju „sile” koja doprinosi neslobodi unutar društva. Izraženo „jedinstvo” indikativno upućuje na prisustvo prakse poistovjećivanja. Moć, sila, u društvenom kontekstu, u izvjesnom smislu, podrazumijeva zajednicu, kulturu, poredak koji tu moć potvrđuje. „Moć nikada nije svojstvo pojedinca; ona pripada grupi i postoji samo onoliko dugo koliko se grupa drži zajedno” (Bjelajac, Ž., 2013: 411). Prijetnja grupi

istovremeno je prijetnja statusu koji pojedinac u grupi uživa. Iz strukture odnosa u grupi i usklađenosti istih potencijalno zavisi i količina moći koju ta ista grupa ima. „Napad na masu izvana može samo ojačati masu” (Canetti, E., 1984: 17). Ugrožavanje ustaljenih grupnih odnosa, grupne strukture i provjerenih mehanizama autoregulacije dovodi u pitanje i samo značenje, odnosno značaj grupe kojoj se pripada, i, još naglašenije, formira izazovnu situaciju u kojoj pojedinci moraju reformulisati mjesto i važnost grupe kojoj pripadaju i vlastite pozicije u istoj.

U savremenom kontekstu, globalni političko-ekonomski procesi motivišu nasilje kao odgovor na represiju ili uticaje koji ugrožavaju opstanak ili poziciju društvene grupe. „Može se reći da je 'svet kakav je proizvela savremena globalizacija natopljen strukturalnim nasiljem'” (Ćirjaković, Z., 2015: 7). Strukturalno nasilje, podstaknuto zahtjevima oprečnim duhu kulture nekog društva, realizuje se, posredstvom uticaja globalizacije, i uspostavljanjem normativnog okvira koji je, često, inkompatibilan habitusu populacije. Strukturalno nasilje se može izjednačiti sa indirektnim nasiljem, to je nasilje koje proizilazi iz same društvene strukture (Galtung, 2009). Kada je riječ o strukturalnom nasilju, u slučaju politike to je represija, u slučaju ekonomije je to, pak, eksploatacija (Galtung, 2009: 137).

„Koherentnost zajedničke kulture, koja je od ključne važnosti za nacionalizam, iznutra je potkopana multikulturalizmom i multinacionalizmom” (Vincent, A., 2006: 217). Određene 'zapadnjačke' norme ponašanja

direktno su suprotstavljene tradicionalnim vrijednostima pojedinih društava. Studije i cjelokupan pristup Zapadnih društava onim nezapadnim zanemaruju činjenicu da je zapadna nauka zapravo etno-nauka (Galtung, 2009: 194). Nasilje se javlja kao odgovor na praksu, na djelovanje sila koje ugrožavaju jedan stabilan kosmos odnosa, institucija i vrijednosti. Ugrožavanje pozitivno doživljene, vrednovane, percipirane „ustaljenosti”, kao što su autohtona kultura i stabilan uspostavljeni sistem interpersonalnih relacija, transferira na pojedinca osjećaj ugroženosti.

Globalni zahvati na polju kulture mogu biti u relaciji sa intenziviranjem invazivnih, ignorantskih, nipodaštavajućih praksi, ali i sa pojedinačnim reagovanjem koje je izraz reakcije na stanje u društvu, odnosno procese koji se odvijaju u istom. „Od hrane koju konzumiramo do straha zbog djece, prestrašenost je postala kulturalno sankcionirano prenavljanje koje u cjelosti prožima sve aspekte života” (Furedi, F., 2008: 8). Internacionalizacija kulture, uzrokuje pomjeranje lokusa van nacionalnog okvira, ugrožava strukturu vrijednosti na kojoj je određena kultura utemeljena, odnosno one koje su sami njen izraz. Antagonizam globalizma i lokalizma u kontekstu kulture, naglašava „pretenziju kulture na smisao” (Adorno, T., 1979: 88). Kao izraz naglašavanja vanjske prijetnje grupno je sve manje efemernije. Normativno nasilje se javlja kao način, to jest, pokušaj održavanja bitnosti grupe, očuvanja, održanja uspostavljenih odnosa na određenom prostoru. Normativno nasilje stoji u korijenu legitimacije desakralizacije ljudskog života. Ova vrsta nasilja,

dijelom, je posljedica postojanja nesrazmjernih odnosa moći unutar društva, i nastojanja da takva nesrazmjernost dobije svoje pravno utemeljenje. Normativno nasilje² države, odnosno državni teror, izražen uspostavom i održavanjem principa dominacije, najčešći je i najizvorniji povod organizovanog antidržavnog nasilja, terorizma i mnogih pojedinačnih nasilnih istupa. Argumentaciju za primjerenost nasilnog odgovora, reakcije, teroristi crpe upravo iz razlike, kao što to čini i njihov opresor. „Čim neka životinja vidi drugu životinju, ona se s njom u duši odmerava; a isto tako su činili ljudi iz perioda divljaštva” (Niče, F., 1984: 73). Zorno se može ustanoviti da se ljudi i dalje odmjeravaju, stoga nasiljei dalje predstavlja esencijalan pristup u osiguravanju „pravde” i odbrani „istine”. „Onaj tko je nasilno odgojen kanalizira vlastitu agresiju time što se identifikira s nasiljem kako bi ga dao dalje i oslobodio ga se; tako se subjekt i objekt, u skladu s obrazovnim idealom Hegelove pravne filozofije, realno identifikiraju” (Adorno, 1979: 275). Subjekt, dakle, aktivno prenosi violentnost na druge čime se nasilje dodatno širi, produžava i intenzivira.

Socijalni kontekst bliže zajednice, i kvalitet života mogu potencijalno upućivati na nivo frustracije u društvu. Pobjedu nacističke vlasti, primjera radi, u Njemačkoj omogućila je ponajviše hiperinflacija.

2 „Normativno nasilje može biti shvaćeno kao oblik strukturalnog nasilja, ali i kao nezavisna forma nasilja, deo procesa normalizacije strukturalnog nasilja” (Ćirjaković, Z., 2015: 19).

Nepovoljni društveni uslovi doprinose polarizaciji društva. Princip konsocijacionalizma, nerijetko, smjenjuje konzervativizam, u kojem se naizgled otkriva, u atmosferi neizvjesnosti, anomijskom stanju, izvjesno utočište ili pribježište. Načelo homofilije jeste, takođe, donekle razlog takvog opredjeljenja. „Mi imamo tendenciju da stupimo u kontakt s ljudima koji dijele društvene karakteristike s nama” (Centola, D., 2015: 1301). Načelo homofilije se, u navedenim okolnostima, kompromituje u koncept istorodnosti, identičnosti. Similarnost predstavlja uslov participacije, u radikalnim slučajevima, neophodan uslov egzistencije; deevolucijski momenat prelaska iz organske u mehaničku solidarnost. Organska solidarnost važi nominalno, ne i faktički.

„Male grupe u društvu nude virtualni, ali rijetko pravi odgovor na kolektivnu zbunjenost svojih članova” (Rosenwald, G., 1975: 256). Unutar malih i/ili izolovanih grupa održava se animozitet prema idejnim okvirima koji produbljuju pitanje značenja, slobode, mogućnosti, opravdanosti individualnog izbora, opredjeljenja, nastupanja. Kao odgovor na takve izazove unutar takvih grupa nastoji se održati ili izazvati atmosfera nepovjerenja prema svim neizvornim, stranim, novim idejama, stavovima i vrijednostima. Žrtva nije pojedinac, čovjek, zapravo nije ništa više do osuđenik. Krvnik nije i zločinac, već, za grupu, mučenik, on čini nešto neophodno, korisno, posvećeno. „Efikasnost kolektivnog transfera je doslovno veličanstvena upravo zbog toga što ljude lišava jednog saznanja, saznanja o vlastitom nasilju, sa kojim oni nikada ne bi mogli da žive zajedno” (Žirar, R., 1990: 90). Žrtva je pandan okrivljenoga

u „Procesu”. „To što u logorima nije više umirala individua nego primjerak, moralo je aficirati i umiranje onih koji su tu mjeru izbjegli” (Adorno, T., 1979: 295). Ubijanje, egzekucije, eliminacije kao rezultat saglasnosti, proizvod uspostavljenog političkog principa dominacije, međutim, djelo su i svakog pojedinca koji je uspostavljeni princip glasno ili prećutno podržao.

Pojedinac se poistovjećuje sa kolektivom u tolikoj mjeri da se povodi onim što se unutar grupnog, „zajedničkog” smatra razložnim i neophodnim. Naspram njega, žrtva nije neprijatelj, nema ličnih osjećanja poput mržnje i neprijateljstva, već se tretira kao pošast, to je misija, poduhvat, angažman od kojeg zavisi dobrobit zajednice krvi i tla.

Džudit Batler (1997.) ističe kako normativno nasilje pogađa prvenstveno one koji su izloženi, dakle marginalne i subalterne aktere koji se ne uklapaju. Normativno nasilje daje mogućnost postupne, neprimjetne marginalizacije „neadekvatnih”. U praksi riječ je o ozakonjavanju nipodaštavanja, o socijalnoj ekskluziji i političkom ostrakizmu. Nepodobni, autonomni subjekti žrtve su sistematskog, planskog odstranjivanja iz institucija pošto bi vjerovatno proglasili skandaloznim ozakonjivanje pravne nejednakosti. „Antisemitizam je dostigao vrhunac kada su Jevreji istovremeno izgubili svoje javne funkcije i uticaj i ostali bez ičega, samo sa bogatstvom.” (Arent, H., 1998: 4). Hana Arent ističe kako pitanje uspjeha i neuspjeha” u totalitarnim uslovima uglavnom zavisi od organizovanja i terorisanja javnog mnjenja. U potpuno fiktivnom svetu, neuspesi se ne

moraju beležiti, priznavati i pamtit. Činjenice postoje samo u netotalitarnom svetu" (Arent, H., 1998: 396).

Promociji univerzalne primarnosti vrste, roda, nacije, naroda pridružuje se izolacija, i to shvaćena dvojako; kao identifikacija neodgovarajućih (diferentnih), svih onih koji sebe sagledavaju u okviru vrijednosti koje nisu u potpunosti usklađene u odnosu na zahtjevanu formu, i kao depersonalizaciji drugosti. Bergmanov film „Persona”, savršeno ilustrira fenomen depersonalizacije; – reći subjektu da nije ono što smatra da jeste, i to ponoviti toliko puta koliko je potrebno da u to povjeruje. Izolacija, u kontekstu kulture, označava i situaciju ili slučaj u kojoj se vrijednosti iz vlastite kulture, a koje se podrazumijevaju opštim, ne prenose na druge, ili „neke” druge, kulture. Pomenuta dvojakost izolacije, određena bliže, ilustruje dvije pojavnosti koje su međusobno uslovljene; izolaciju pojedinačnog iz opšteg, i pretpostavljanje tog „specifično” pojedinačnog za opšte.

Institucionalno obespravljivanje izolovanih, malih, i nesrodnih grupa za sobom povlači i zaborav pojedinačne zadešenosti, ili, sartrovski rečeno, bačenosti u svijet. Cilj institucionalnog djelovanja i legislativnih intervencija kojima se odriču prava konkretnim grupama jeste stvaranje mogućnosti za otvoreno ispoljavanje neprijateljstva prema subordiniranim grupama. Istovremeno, djelovanje, odnosno institucionalna praksa oblikuje kulturne obrasce, formira prihvatljivi okvir kulturne reprodukcije. U vrlo kratkom vremenskom razdoblju, kultura može postati odraz političke prakse. Ostvarene maliciozne tendencije

depersonalizacije, dehumanizacije i delegitimacije predstavljaju svjedočanstvo djelovanja kulture koja je izraz datog političkog poretka, odnosno, konkretnije, etabliranog principa političke dominacije.

Samo mogućnost ukidanja, eliminacije diskriminatornog normativnog principa nalazi se u performativnosti. „U kontekstu normi, performativnost možemo posmatrati kao praksu koja '(re)konstituište i instancira' normu koja obezbeđuje prepoznatljivost i razumljivost subjekta, te mu, samim tim, omogućava da deluje i 'pruža određeni otpor normi koja ga je oblikovala'" (Loizidou, 2008: 154). Performativnost predstavlja šansu, nastojanje, pokušaj, namjeru demistifikacije normativnog okvira, odnosno prakse koja proizilazi iz normi. Subjekt osvjetljava i pojednostavljuje realno značenje političke prakse i posljedica ustanovljene normativnosti u konkretnom društvenom poretku. Kroz „izvedbu“, kroz „akt“, „djelo“, „instalaciju“, „pokret“, „gest“ nazire se mogućnost subjektivnog odgovora etatizmu koji rasijava ksenofobiju. Performativnost osvjetljava subjekta, reaktuelizuje ga i preko njega se ukazuje na socijalnu, normativnu, običajnu, ili neku drugu, uslovljenost. Očitovanje subjekta, pojedinačno istupanje osvjeđoćava njegovo postojanje. Jedan od najkontroverznijih dijelova filma Džoker (Joker, 2019), vic³, kroz koji isijava cinizam, sugerije frustracijski momenat u motivaciji nasilnog odgovora na socijalnu

3 „Šta dobiješ kada pomiješaš psihičkog bolesnika i društvo koje ga je zapostavilo? – Dobiješ ono što zaslužuješ!“

ekskluziju, deindividualizaciju inormativnu privilegovanost određenih kategorija ili slojeva društva. Ekstremni oblik nasilja može se, takođe, identifikovati kao eksternalizacija, ispoljavanje interne frustracije individuumu.

Osjećanje šire, fundamentalne ugroženosti možemo identifikovati i kao rezultat djelovanja konkretne kulture. Kultura je u bliskoj vezi s normativnim okvirom zajednice. Zapravo, veza između normativnosti i kulture je dvostruka. Uspostavljanje određenog normativnog okvira tvori kulturnu zbilju društva, dok, istovremeno, kultura omogućava uspostavljanje normativnosti zajednice, grupe, društva. Percepcija utemeljenosti, prihvatljivosti, adekvatnosti, ispravnosti djelovanja, postupanja, reagovanja u bliskoj je vezi sa institucionalnim, normativnim praksama i procedurama koje utemeljuje konkretan društveni poredak. Predstavljena smislenost kolektivnog činjenja, djelovanja, reagovanja, rezonovanja kreira potencijal zloupotrebe kulture za produkciju, i reprodukciju nasilja. Normativno nasilje kanališe, usmjerava agresiju, i negativna osjećanja na konkretnu grupu, zajednicu, na ljude određene vrste ili određenih stavova kako bi potvrdila vlastitu homogenost, i kako bi se što uspješnije mogla odrediti u odnosu spram susjednih država i kultura. Institucionalizacija nejednakosti samo olakšava rekogniciju poželjne vrste karakteristika. Samo svođenje pojedinca na određeni niz karakteristika predstavlja uvertiru za depersonalizaciju drugosti. Riječ je, zapravo, o ostvarenju grubog prvenstva kojim se negira elementarna, izvorna, izvornost, pripadnost

čovječanstvu. Posredstvom nasilja koje je posljedica postavki, vrijednosti, i praksi unutar određene kulture, načelo homofilije se kompromituje u instrumentalizaciju razlika, konturnu predstavljenost individuumu, u razornu silu destrukcije koja je primarno motivisana ekspanzionizmom. Urlih Bek (Beck, 2001) predlaže rješenje kojim bi se omogućilo stabilno, neagresivno, kontinuirano funkcionisanje sistema: – „konstrukciju realnosti u kojima ima prostora i za konstrukcije realnosti drugih sistema” (str. 216).

Kultura, normativno nasilje, medijska promocija straha i instrumentalizacija razlike

Normativno nasilje stoji u korijenu legitimacije desakralizacije ljudskog života. Normativno nasilje istovremeno je uobličeno unutar kulture i oblikuje kulturu. Ova vrsta nasilja je posljedica postojanja nesrazmjernih moći unutar jednog društva, i nastojanja da takva nesrazmjernost dobije svoje pravno utemeljenje. Takođe, normativno nasilje produbljuje jaz između zajednica, grupa ljudi, i svih onih subjekata koji ne pripadaju „povlaštenima”. Kada je nasilje rezultat široko rasprostranjenog osjećaja egzistencijalne, temeljne ugroženosti, uglavnom možemo tvrditi da je nasilje proizvod konkretne kulture.

Kada je slučaj da je nasilje produkt osjećanja šire, fundamentalne ugroženosti, možemo govoriti o nasilju kao proizvodu kulture, kao ozakonjavanju nejednakosti kojom se nastoji zadobiti, osigurati manja nejednakost

među kulturama preko privilegovanog statusa grupe unutar društva koje potencira vlastitu ugroženost. Kultura je u bliskoj vezi s normativnim okvirom zajednice. Zapravo, veza između normativnosti i kulture je dvostruka. Uspostavljanje određenog normativnog okvira tvori kulturnu zbilju društva, dok, istovremeno, kultura omogućava uspostavljanje normativnosti zajednice, grupe, društva. Predrasude prisutne u određenoj kulturi pretpostavka su ozakonjivanja isključenja grupa i pojedinaca iz učešća u donošenju odluka, i korak su ka eliminaciji univerzalne jednakopravnosti stanovnika. Veliku ulogu u kreiranju, promovisanju i održavanju predrasuda imaju mediji. Mediji u službi politike instrumentalizuju razlike, naglašavajući drugo i strano kao neprijateljsko, kreirajući atmosferu nepovjerenja i podozrenja. Pripadnost, prikladnost, srodnost ističu se kao pretpostavka valjanosti, vrijednosti, relevantnosti pojedinca, što je zapravo populistički trik kojim se individuum utapa u masu.

U savremenom kontekstu mjesto susjedstva i ličnih, porodičnih veza u znatnoj mjeri zauzeli su nacija, država, narod, ponajviše zahvaljujući svakodnevnoj podložnosti sadržajima koji se u medijima plasiraju, a koji su promišljeni i tendenciozno idu ka obrazovanju stavova i vrijednosti kod ljudi. Ponajveću ulogu u tome je imala televizija, sada bi već mogli reći da je to mjesto preuzeo internet. Percepcija utemeljenosti, prihvatljivosti, adekvatnosti, ispravnosti djelovanja, postupanja, reagovanja u bliskoj je vezi sa institucionalnim, normativnim praksama koje su prisutne u konkretnom poretku. Pri isključivom promovisanju vrijednosti grupe

otvara se perspektiva diskriminirajućem odnosu prema drugim grupama, naročito ako se kulturna posebnost grupe ili zajednice ističe u kontekstu nedobrosmjernosti drugih grupa. „Kultura pretendira na smisao” (Adorno, 1979) i kao takva uvijek određuje okvir društveno prihvatljivog ponašanja. Predstavljena smisljenost kolektivnog činjenja, djelovanja, reagovanja, rezonovanja tvori mogućnost zloupotrebe kulture za produkciju, i reprodukciju nasilja, konkretno za stvaranje normativnih pretpostavki za povlašteni položaj jedne kulture ili grupe nad ostalima.

Normativno nasilje kanališe, usmjerava agresiju, i negativna osjećanja na konkretnu grupu, zajednicu, na ljude određene vrste ili određenih stavova kako bi potvrdila vlastitu homogenost, i kako bi se što uspješnije mogla odrediti u odnosu spram susjednih država i kultura. Nacionalna kultura uporno potencira svoju izvornost, ukorijenjenost i prvotnost, a normativno nasilje joj u izvjesnom smislu daje još izvornije značenje krajnje pojednostavljujući poistovjećivanje među stanovništvom. Uproštavanje poistovjećivanja čini se preko porijekla, izgleda, imena, vjeroispovjesti, socijalnog statusa, porijekla, političke ili seksualne orijentacije i tako dalje. Normativna praksa uvođenja i institucionalizacije nejednakosti samo olakšava rekogniciju poželjne grupe karakteristika, odnosno ljudi koji su nosioci istih. Svođenje pojedinca na određeni niz karakteristika predstavlja uvertiru za depersonalizaciju drugosti, za odricanje univerzalnog važenja humanosti. Normativno nasilje je uvijek korak ka „materijalizaciji” nasilja, ka porobljavanju „drugosti”. Zapravo

riječ je o ostvarenju grubog prvenstva koje negira izvornost na univerzalan način; kroz pripadnost čovječanstvu, vrsti.

Posredstvom nasilja koje je posljedica postavki, vrijednosti, i praksi unutar određene kulture, načelo homofilije se kompromituje u instrumentalizaciju razlika, konturnu predstavljenost individuuma, u razornu silu destrukcije kojoj je u osnovi namjera za što većom rasprostranjenošću. Izvor, motive violentnosti nerijetko nalazimo unutar same kulture, koja je i sama posljedica određenog nasilja. Kultura na mnogo načina utiče na akumulaciju i pojavu nasilja u društvu. Nerijetko se svojstvenost neke grupe predstavlja kroz razliku spram drugih grupa, a nasilje se nameće kao neophodna mjera zaštite i prevencije neprijateljskog djelovanja na grupu. Kultura, između ostalog, proizvodi nasilje kroz prisutnu tendencioznost predstavljanja diferentnog kao ograničavajućeg, ugrožavajućeg faktora za grupu čija se primarnost kontinuirano ističe.

NASILJE KAO INSTRUMENT OSTVARIVANJA POLITIČKIH CILJEVA: FENOMEN TERORIZMA U KONTEKSTU KULTURNOG OTPORA

Ljudsko iskustvo obilježeno je sukobima, konfliktima različitih vrsta i intenziteta. Sam sukob podrazumijeva suprotstavljene strane i suprotstavljene interese tih strana. Pojedinaac, kao društveno biće, upućen je na druge, stoga i vlastite interese svakodnevno suočava s interesima drugih. Identična situacija je sa državama, kulturama, društvima, njihov interes nužno nailazi na interese drugih. „Po Balibaru (2011) konfliktnost, nasilje, radikalizacija su uvijek odraz određene politike” (Elezović, S., 2022: 114). Društva se, kao i pojedinci, međusobno nadmeću s ciljem da za sebe obezbijede superiorniji položaj. „Teorije sukoba polaze sa stajališta postojanja fundamentalnih razlika u interesima između društvenih skupina koje rezultiraju sukobom koji je uobičajena i trajna odlika društva.” (Bilandžić, M., 2010: 22). Jedna od relacija koja je zanimljiva za analizu teoretičarima sukoba jeste odnos dominantnih i

podređenih grupa. Ono što je zajedničko svim teorijama sukoba jeste njihovo interesovanje za moć i upotrebu moći (Bilandžić, M., 2010). Odnos dominacije u društvu; odnosno način na koji je uspostavljena dominacija, i mjera u kojoj je dominacija prisutna, određuje način i intenzitet reagovanja podređenih grupa. „Ljudi su barem od prvog milenijuma pre nove ere, kada su se pojavili kovani novac, cartstva i univerzalne religije, počeli da sanjaju o splitanju jedinstvene mreže koja će obuhvatiti čitav svet” (Harari, 2018: 466). Često se podređene grupe, grupe koje su pod dominacijom drugih grupacija ili grupe, služe nasiljem kao načinom za ostvarivanje vlastitih interesa. U nedostatku legitimnih načina ostvarenja ciljeva grupa pribjegava nasilju kao preostalom instrumentu sticanja političke moći, odnosno uticaja. Antagonizmi prisutni u kulturi i antagonizmi među različitim kulturama jesu konstanta u međuljudskim odnosima, a nasilje je uobičajen izraz pomenutih suprotstavljenosti. Neke od procjena ukupnog broja ratova u ljudskoj istoriji navode oko 16000 ratova u kojima se procjenjuje da je stradalo oko 3 milijarde ljudi, te se ističe da je tek oko 8% vremena ili 300 godina prošlosti čovjeka o kojoj postoje zabilješke bilo bez ratova. (Bilandžić, M., 2010: 24). Ako bismo uz pomenuti broj ratova dodali pobune, sporadične sukobe, terorističke napade, pučeve, itd. mogli bismo istoriju čovječanstva odrediti kao istoriju sukoba.

Prisustvo socijalnog elementa u definisanju, oblikovanju, formiranju pojedinačne svijesti ima krucijalnu ulogu. Pojedinačnost je fundirana u kolektivitetu. Pojedinac, sebstvo, individualitet, svijest, humanum

direktno se odnosi na formirani sistem značenja, konceptualni okvir u kojem se on sam gradi, zasniva i realizuje. Ljudska jedinka se formira u zajednici, unutar koje se uči pokretima, jeziku, vrijednostima i praksi. Pripadnik zajednice, nosilac identitarnih obilježja (koja su mu prethodila), izdanak je kulture, njen aktivni sudionik, te, pored navedenog, može imati kreativnu kulturnu ulogu u njenoj izgradnji i reoblikovanju. Čovjek, kao društveno biće, upućen je na druge ljude, te na materijalne i nematerijalne artefakte koji definišu okvir razumijevanja, rezonovanja, poimanja. Pojedinaac, kao član društvene zajednice, istovremeno, je izdanak konkretne kulture, posjeduje kulturno zaleđe. „Zajednica kao vrijednosno otvoreni intersubjektivni prostor drugog i mene, predstavlja transcendentálnu povezanost – prostor ekstatičnog izlaska ličnosti, saborni logos socijalnog (svijeta)” (Đukić, N., 2015: 30). U određenom kulturno-vrijednosnom sistemu pojedinac nalazi svoje mjesto internalizujući sadržaje s kojima se susreće. „Razum, koji zovemo nesvesnim ili svesnim znanjem koje odlikuje čoveka, jeste društveni proizvod. Svoje poreklo možda duguje govoru” (de Unamuno, M., 2017: 28). Govor upućuje na razmjenu, razmjenu misli u okviru značenja koja subjektu prethodi.

Opravdano je pretpostaviti da su izolovana društva homogenija, te da se u značajnijoj mjeri internalizuje sve što u datoj kulturi, datom sistemu, društvu jeste otvoreno iskustvu subjekta. Bliski dodiri različitih kultura sadrže konfliktne potencijal, pošto, između ostalog, narušavaju koherentnost odnosa pripadnika

iste grupacije. Izloženost različitim kulturnim uticajima utiče na to da pojedinci prihvataju, internalizuju, adaptiraju obilježja druge kulture u vlastiti rezon i djelovanje. Na ovaj način dolazi do usložnjavanja socijalnih odnosa u društvu na mnogo načina, od kojih ćemo se dotaći tek nekoliko koji su najpogodniji za uviđanje kompleksnosti pojave nasilja u kontekstu kulturno-političko-ekonomskog zdanja (primarno kulturnog). Prije svega, blizak kontakt kultura stimulira heterogenost u društvu, što može biti stimulativno za društveni razvoj na mnogo načina. Takođe, različite kulture utiču na formiranje novih kultura, brojne, ako ne sve savremene kulture, proizvod su kontakata i tekovina različitih kultura i tradicija. Kada je riječ o kulturama čije je obilježje sinkretizam, dodir s kulturama koje su identične ili slične elementima koji su predmet sinkretizma mogu destabilizujuće djelovati na ljudske odnose u njima. Sinkretizam u kulturi je naročito labilan ukoliko su odnosi između grupa neregulisani, diskriminatorni, ukoliko je obilježje odnosa među grupama isključivost, konfrontiranost, neadekvatnost, ukoliko su njihovi interesi sukobljeni i neuvažavajući za druge strane. Naravno, pojašnjenje kompleksnosti međukulturnih relacija na ovom mjestu je tek uzgredno, nedovoljno i suviše usko da obuhvati barem dio kompleksnosti datih odnosa. Namjera je stoga, barem kroz izazvanu impresiju kompleksnosti pomenutih relacija, što čitaocima upućenim u ovu tematiku sigurno nije strano, otvoriti perspektivu sagledavanja položaja, relevantnosti i djelovanja pojedinaca kao nosilaca kulturnih obilježja u odnosu na promjene i izazove koji se dešavaju na polju kulture, a koje propratno utemeljuju

nove vrste odnosa, djelovanja, funkcionisanja, te uspostavljaju nove vrijednosti na mjesto starih.

Izazovi međukulturnih odnosa

Izloženi kulturnim uticajima, koji su posljedica ili uzrok političkog djelovanja, prvenstveno subjekti, ali i grupe, osjećaju prinudnu narav datog uticaja i posljedice koje ugrožavaju posebnost, autentičnost ili njihovu autonomiju. Nasilno reagovanje, a posebno terorizam kao njegov ekstreman oblik, ekspliciraju nesaglasje sa dominantnim kulturnim okvirom. Nasilje kao posljednji vid otpora, otkriva se kao očajnički potez, no često se zaobilazi razlog zbog kojeg počiniteljima nasilja takvo djelovanje jeste prihvatljivo, legitimno. Ugroženost je povod ugrožavanju, a nedostatak alternativnih opcija vodi nasilju kao krajnjoj instanci promocije i osiguravanja zahtjeva za koje se terorističke grupe zalažu. Terorizam promoviše, izaziva osjećanja straha, ugroženosti i svojim javnim prisustvovanjem, postojanjem sugerije ugroženost, nesigurnost, nefunkcionalnost poretka, sistema protiv kojeg nastupa. Promocijom straha sam sistem se dovodi u pitanje.

Uticaj strane kulture, drugosti u kontekstu grupnih uticaja ili uticaja na grupu, doživljava se posebno invazivno jer dovodi u pitanje autentičnost konkretne kulture, čiji je pojedinac (čiji je doživljaj) njen izdanak i živi nosilac njenih obilježja. „U periodu od adolescencije do rane zrelosti, usvajaju se vrednosti koje su izrazito važne za konstituisanje pogleda na svet i političke

perspektive i premda je taj uticaj moguće menjati, on ipak pokazuje tendenciju da se sačuva tokom celog života” (Đurić, J., 2012: 294). Pošto su način viđenja svijeta i ophođenja usvojeni, ugroženost okvira koji konstituiše subjektivnost istovremeno označava i ugroženost te subjektivnosti. Pripadnost određenoj kulturi u ključnoj mjeri određuje subjekta, njegovu svijest, sadržaj svijesti. Pojedinaac jeste dio kolektiva, grupe, zajednice, stoga kao njen sastavni dio i doživljava ugroženost kolektivnog kao ličnu opasnost, subjektivni izazov, individualnu neizvjesnost. Merlin Donald crpeći informacije iz nekoliko naučnih disciplina zaključuje kako kultura, odnosno razvoj kulture, u ključnoj mjeri doprinosi razvoju kognitivnih kapaciteta čovjeka. Donald zaključuje da je tempo kulturalnih promjena kod *homo sapiensa* neuporedivo brži u odnosu na njegove prethodnike, kao što je, na primjer, *homo erectus*. (Đapo, N., 2017: 43). Razvoj kulture i kognitivni razvoj su tekli uporedo. Prezervirani rezultati mišljenja polazište su i katalizator društvenog i pojedinačnog razvoja, te potencijala daljnjeg razvoja inteligencije. Ono što zovemo kulturom jeste upravo artefakt mišljenja i smišljenoga, dosega i posljedica smislenog djelovanja. Kolektivne predstave određuju, formiraju individualnu percepciju. (Đurić, J., 2012). I sama mogućnost individualne identifikacije moguća je tek posredstvom kolektivnih identiteta.

Kultura je okvir u kojem se ljudska jedinka definiše, oblikuje intelektualno. Prema Donaldu, kako ističe Nermin Đapo, kultura je uticala na kognitivnu definiciju ljudske vrste (Đapo, N., 2017: 45). Kultura jeste

okvir u kojem individua dolazi do poimanja vlastitih interesa. Kulturu možemo definisati kao „kompleksno telo normi, simbola, motiva i slika koji prožimaju jedinku, uobličavaju instinkte, usmeravaju emocije. [...] Kultura praktičnom životu pruža imaginarna uporišta, a imaginarnom životu praktična (Morin, E., 1979: 13). Individue uviđaju prednosti pripadanja društvenim grupama za ostvarivanje određenih interesa. Individualne spoznaje humanuma u velikoj mjeri, ako ne sasvim, određene su uticajima društvene grupe, odnosno kulture koju društvena grupa na određeni način posreduje. Čovjek internalizuje stavove i spoznaje grupe. „Ti stavovi su najčešće plod društvene komfornosti, ispunjavanja, očekivanja drugih ali i odanosti, poistovjećivanja s određenim osobama u društvenim grupama (Fočo, S., 2011: 56). Upravo iz razloga što je čovjek kulturno biće, izazovi i prijetnje kulturno-vrijednosnom sistemu uglavnom izazivaju kod njega osjećaj nesigurnosti. Frank Furedi izdvaja Rajt Milsov zaključak da je prijetnja sistemu vrijednosti određene zajednice uzrok krize pripadnika te zajednice, te da je i „sama svijest o prijetnji posredovana sustavom vrijednosti” (Furedi, F., 2009: 154). Furedi pojašnjava Milsov stav tako što ističe da strah ljudi određuje, formira unutar sistema značenja. Stoga, ističe dalje on, imamo različite strahove koji su posebno značajni i rasprostranjeni u različitim istorijskim razdobljima.

Izloženost određenog prostora novom kulturnom uticaju dovodi u pitanje utemeljujući, formirajuću ravan na kojoj se oblikuju stavovi i vrijednosti individua. Dakle, s jedne strane, novi, strani kulturni uticaji

ugrožavaju idejno-vrijednosno imaginarnu posebnost određenog prostora iz čega se može izroditi otpor, koji, ukoliko je pod presijom, ignorisan i neuvažen, svoj izraz nalazi u nasilju. Interkulturalni uticaj i međudržavna otvorena pitanja, njihov međusobni uticaj umije biti problematičan momenat za očuvanje mira. Države u akcijama koje im obezbjeđuju uvećanje moći, čiji ishod treba biti ostvarenje većeg nivoa sigurnosti, često izazivaju nesigurnost kod druge države (Bilandžić, M., 2010). U situaciji međusobnog nadmetanja država, stanju nesigurnosti koje se kao posljedica takvog nadmetanja javlja, mnoge grupe i pojedinci su suočeni sa izazovima da se izборе za svoja autentična prava. Takođe, presija države na određene grupe, pripadnike određenih političkih, kulturnih, etničkih ili drugih grupa povećava mogućnost nasilnog odgovora, izbora nasilja kao instrumenta obezbjeđivanja mjesta za pregovaračkim stolom. Radikalni izraz nasilja usmjerenog za ostvarenje političkih ciljeva jeste terorizam.

Pojam i uzroci nastanka terorizma

Pojam terorizma potiče iz latinskog jezika od riječi *terrere, terreo* – plašiti, izazivati strah. (Bilandžić, M., 2010: 72). Teror označava izazivanje straha, užasa, nužno se odnosi na primjenu nasilja. „Definicije terorizma se mijenjaju vremenom i u odnosu na političke okolnosti. Riječ terorizam porijeklo vodi iz revolucionarne Francuske” (Stern, J., 1999: 13). Francuska revolucija označava borbu za promjenu političkog poretka u kojoj se terorom služe i revolucionari i država. Stiven

Sloan kroz određenje „revolucionarnog terorizma”, koji se obično javlja kao odgovor na teror „*establishmenta*”, implicira distinkciju između značenja pojma terorizam i pojma teror (Sloan, S., 1978: 9–10). Pojmom teror se određuje državna politika straha, dok se pojmom teror(izam) ukazuje na doktrinu, grupu koja slijedi doktrinu. Doktrina čiji je nasilje bitan sastavni dio sugeriša na iscrpljenost legalnih sredstava i na upotrebu nasilja kao sredstva za ostvarenje političkog uticaja.

Sam fenomen terorizma pretpostavlja se još u periodu rimske vladavine. Brojne su definicije pojma terorizma i sve one, u pravilu, uključuju političku dimenziju. Za Harmona (2002), terorizam je „namjerno i sustavno ubijanje, sakaćenje i ugrožavanje nevinih kako bi se u njih utjeralo strah radi neke političke svrhe” (str. 19). Prema Branku Cvjetkoviću (2002), terorizam je „specifičan oblik agresivnog djelovanja protiv naroda, životne sredine i materijalnih dobara neke zemlje u miru i u ratu” (str. 35). Terorizam je, smatra Davor Derenčić (2005), u najširem smislu svaka upotreba nasilja radi ostvarivanja političkih ciljeva (str. 311). Gor (Gore, 2004) takođe smatra kako je terorizam „krajnja zloupotreba straha za političke ciljeve” (str. 779). Džesika Stern terorizam određuje kao akt prijetnje i nasilja usmjeren protiv civila, koji ima za cilj ostvariti osvetu, uznemirenost, ili pak ostvariti uticaj na javnost ili publiku (Stern, J., 1999: 69). Za Katarinu Tomaševski (1983), terorizam je „deklarirani rat protiv države, a nesumnjiva premoć države u takvom ratu navodi teroriste na izbor simbola kao objekata napada” (str. 33). Kejleb Kar (Caleb Carr) određuje terorizam kao borbu

koja je „namjerno usmjerena protiv civila s ciljem uništavanja njihove volje da podupiru političare ili vođe koje nositelji tog nasilja smatraju odgovornim” (Kalinić, P., 2003: 15). „Michael Blain, [...], terorizam definira kao političko nasilje koje koristi bilo koja grupa – vlada ili pokret – kao sredstvo za ostvarenje političkih ciljeva protiv otpora drugih” (Bilandžić, M., 2010: 76). Prema Gaćinoviću (2006), terorizam je „organizovana primjena nasilja (ili pretnja nasiljem) od strane politički motivisanih izvršilaca, koji su odlučni da kroz strah, zebnju, defetizam i paniku nameću svoju volju organima vlasti i građanima” (str. 26). Skoro sve definicije terorizma ističu za njegov cilj ostvarenje političkih ciljeva. Uz ovu konstataciju, Mirko Bilandžić (2010), hrvatski sociolog, eksplicira razliku između nasilja i terorizma, određujući za terorizam nasilje koje ima određeni politički cilj. Dakle, terorizam je sredstvo, instrument za ostvarivanje političkih promjena ili očuvanja, zadržavanja statusa quo. Nasilje, brutalnost jeste kompenzacija odsustva moći u konkretnom političkom sistemu.

Dejvid Repoport iznio je tezu o valovima terorizma i navodi ih četiri: „anarhistički val’, koji je trajao do 1920-ih, ’antikolonijalni val’, koji je završio 1960-ih, ’val nove ljevice’, koji je trajao do kraja 1980-ih, te ’religijski val’ teorizma koji je danas na sceni” (Bilandžić, M., 2010: 57). Međutim, koncept valova terorizma, kojim se terorizam određuje kao anarhistički, antikolonijalni, ljevičarski i vjerski, zamagljuje univerzalnu, opštu suštinu terorizma kao reakcije. Terorizam je reakcija na različite ugrožavajuće faktore, a koncept valova potencijalno može sugerisati pogrešnu asocijaciju na

paradigmatsku zasnovanost motivacije za terorizam. Žižek, na primjer, uspon ISIS-a pretpostavlja kao „posljednje poglavlje duge priče o antikolonijalnom buđenju”, no, pored toga, određuje ga i kao „poglavlje borbe protiv načina na koji globalni kapitalizam potkopava moć nacija-država” (Žižek, 2015: 19). Kroz primjer ISIS-a svjedočimo da primarno vjerski motivi terorizma nisu, istovremeno, lišeni i drugih dimenzija sukoba, konkretno, u ovom slučaju, kulturne, ekonomske i političke dimenzije.¹

Identitet grupe, zajednice podrazumijeva i kulturno zaleđe. „Tek na kulturnom nivou ljudi počinju da se razlikuju od ostatka životnjskog sveta. S pojavom kulture, ljudi su razvili sopstvene mehanizme kontrole, manipulacije i prilagođavanja koji se na negentski način prenos od jedinke do jedinke i od društva do društva, kao i kroz različite generacije” (Malešević, S., 2009: 149). Pomenuti mehanizmi kojima se ljudi svakodnevno služe u izvjesnoj mjeri su određeni i samom kulturom. Kultura igra ulogu u oblikovanju naših vrijednosti, interesovanja, jezika, umjetničkih preferencija, religijskih ubjeđenja, običaja. Svi ovi aspekti, uz brojne druge, doprinose formiranju identiteta pojedinca i oblikuju način na koji osoba percipira sebe, društvo,

1 „Analizom sadržaja definicija terorizma može se zaključiti da su u većoj ili manjoj mjeri sve fokusirane na sledeće pojmove: pretnja, nasilje-sila, strah, politički aspekt-efekat-cilj, psihološki efekat, nasumičan izbor meta i žrtava, namerno isplanirana i sistematski organizovana akcija, način borbe” (Galijašević, Dž., 2012: 5).

svijet, svoju okolinu i svoje mjesto u društvu. Međutim, jedno društvo ne znači nužno i jednu kulturu. Unutar određenog društva nije nimalo neuobičajeno da imamo više ili brojne kulture, niti je neuobičajeno da je određena kultura prisutna u više društava.

Opšti razvoj društva i kulture doprinijeli su i fenomenu identiteta kako ga poglavito poimamo danas. Društvene promjene koje ugrožavaju status, položaj i identitet određenih grupa vode pribjegavanju nasilju kao odgovoru. Promjene koje ugrožavaju društveni sistem, poredak vode radikalizaciji u društvu. Ljudi, za razliku od ostalih bića na zemlji, primjenjuju silu, ne samo individualno, već i kroz hijerarhiju grupa (Malešević, S., 2009). Upravo razvoj demokratije donosi izazove mnogim kulturama iz čega se razvija otpor koji svoj izraz najčešće ima u rastu nacionalizma, u većoj homogenizaciji grupe ili grupa. Demokratija je institucija, odnosno skup zakonskih pravila (Galtung, 2009) koja definišu društvenu strukturu, odnosno poredak nekog društva. Međutim, skup zakonskih pravila koji odgovara demokratskom duhu proizilazi iz jedne civilizacije i odražava njen duh, dok razorno djeluje na brojne kulture s čijim vrijednostima je nespojiv. „Posljednji val nacionalizma, od kojih je većina nastala na kolonijalnim područjima Azije i Afrike, u svojim je korijenima reakcija na novi stil globalnog imperijalizma koji su omogućile tekovine industrijskog kapitalizma” (Anderson, B., 1998: 132). Prodor Zapadnih vrijednosti ugrožava autohtonost pojedinih kultura, njihovu kulturnu posebnost, te ugrožava uspostavljeni sistem odnosa i moći. Globalizacija je proces koji je olakšao

širenje Zapadnih vrijednosti. Kao instrument širenja Zapadnih vrijednosti posebno se izdvajaju kapitalizam i demokratija. „Globalizacija zahtijeva ukidanje granica za robe i kretanje kapitala, ne trpi ograničenja i lokalne zatvorenosti, ne podnosi miješanje vlasti u njene projekcije i ne poznaje socijalne elemente, već razvojno i ekspanzionistički se seli iz regiona u region i tako slama sve otpore i suprotnosti koje sa nalaze na putu velikom procesu promjena” (Fočo, S., 2005: 26). Širenje demokratije u direktnoj je vezi s porastom nacionalizma i radikalizma. Zapadne zemlje promovišu svoje proizvode i usluge širom svijeta, a time i svoje kulturne vrijednosti. U odsustvu načina, mogućnosti da se odupru tim uticajima ugrožene kulture promovišu negativno viđenje Zapada. „Najsažetije, lokalni prostor otvara se nezadrživom protoku informacija na koji konkretna kultura vrlo često ne može odgovoriti, te se pod novopristiglim sadržajima obrušava, obrazujući novi oblik” (Jašarević, M. & Elezović, S., 2021: 282). Globalizacija ugrožava naciju jer dovodi u pitanje njenu suverenost, horizontalne odnose u njoj, njenu posebnost.

U tradiciji nacije prisutan je diskurs koji služi uspostavljanju i održavanju poretka. Dominantni kolektivni okvir neke države ugrožava eksterni sistem vrijednosti, koji mu je nepodudaran, jer delegitimiše njegovu praksu instrumentalizacije pripadnika za ciljeve, svrhe zajednice ili grupe koja predstavlja, odnosno vlada tom zajednicom. „Intenziviranje globalnih procesa uglavnom je praćeno potiskivanjem dinstinktnih sfera i karakteristika identiteta pojedinačnih društava i kultura. Zato održavanje koncepta autentičnosti

kulturnih identiteta izgleda problematično” (Đurić, J., 2012: 316). Hantington izdvaja uticaj demokratizacije na muslimanska društva, naglašavajući kako je demokratizacija u direktnoj vezi sa jačanjem islamističkih pokreta. Prema Hantingtonu „islamizam je bio funkcionalna zamena za demokratsko suprotstavljanje autoritarizmu u hrišćanskim zemljama i velikim delom je bio posledica sličnih uzroka” (Hantington, S., 2000: 126). Radikalizam, fundamentalizam i militarizam se javljaju kao manifestacije reakcije na atomizaciju društva i komercijalizaciju vrijednosti. Ove manifestacije otpora reafirmišu značaj i značenje grupne solidarnosti, ali i povećavaju mogućnost konfliktnih situacija u društvu.

Protivrječnosti procesa preobražaja identiteta, primjećuje Jelena Đurić (2012), s jedne strane uzrokuju pokušaje odbacivanja koncepta identiteta, dok, s druge strane, dolazi do prenaglašavanja identiteta kao izvorišta i ishodišta smisla u najširem smislu. Dejvid Harvi služi se pojmom neokonzervativizma da opiše reakcije brojih grupacija u različitim društvima koje su isticale potrebu za militarizacijom kao odgovorom na brojne partikularističke interese pojedinaca i grupacija. Kod neokonzervativaca vrlo je naglašena „težnja da istaknu različite pretnje, bilo da su stvarne ili zamišljene, kako u zemlji tako i u okruženju, koje mogu da ugroze integritet i stabilnost nacije” (Harvi, D., 2012: 111). Neokonzervativizam se javlja kao reakcija na sve rasprostranjenije prihvatanje individualizma, usljed čega kolektivni, komunitarni interesi potpadaju u drugi plan. Kao kohezivni element neokonzervativizam

koristi strah, ugroženost, prijetnju druge strane, drugačijeg, diferentnog, stranog. Prema Harviju, neokonzervativizam nastupa unutar neoliberalnog ekonomskog poretka, ne odstupajući od njegove arhitekture, ali reaguje na posljedice neoliberalizma u namjeri da obezbjedi, osigura stabilnu moralnu osnovu u društvu. Ovaj momenat značajan je jer razotkriva povezanost nivoa kohezije, homogenosti sa predstavom ugroženosti, opasnosti, momentom straha. Prisustvo opasnosti ili predstava o opasnosti (bila ona stvarna ili ne) podstiče homogenizaciju društva, ali i militarizam, odnosno spremnost za obračun. Strah, na šta upozorava Dijego Fuzaro (2019), „pretvara se u efikasan instrument vladavine, što čini još krhkim i nestabilnijim čoveka u oskudici, pa ga tako navodi da prihvati, samo da bi preživio, i ono što nanosi novu štetu njegovom već lošem stanju” (str. 110).

Terorizam kao radikalni izraz otpora

Predstava djelovanja, uticaja, namjere, gesta kao prijetnje vrlo lako može biti uzrok prijetećeg odgovora. „Terorizam sve više služi kao kulturni simbol egzistencijalne nesigurnosti” (Furedi, F., 2009: 9). Međutim, često se zaobilazi činjenica da je terorizam odgovor na prijetnju, ugroženost, strah. Prema Furediju (2009), sam pojam teroriste je „opterećen-visoko subjektivan, s agresivnim konotacijama. On je poprimio izuzetno negativne asocijacije na Zapadu, a samo se pedofilija može natjecati s činovima terorista kao simbolom zla” (str. 39), mada i pedofilija to može sve manje. Agresivna

konotacija pojma teroriste pogodna je za manipulaciju mnijenjem. U nastavku, na istom mjestu Furedi eksplicira podložnost ovog pojma pomenutoj vrsti zloupotrebe. „Pokušaj da se neki pojedinac ili pokret predstavi kao terorist često je dio propagandnog rata osmišljenog da diskreditira protivnike” (Furedi, F., *ibidem*). Da bi se istakli odnosi dominacije potrebno je, kao što upućuje Fuko (1998), „da tražimo tehničke instrumente koji omogućuju da se oni učvrste” (str. 91). Promocija ranjivosti i targetiranje krivca olakšava službenoj politici države, odnosno vlasti da delegitimira svoje političke protivnike. Uz navedeno, promocijom prijetnje javnoj sigurnosti, naglašavanjem zle namjere drugog i njegovog kapaciteta za nasilno reagovanje kreira se pasivna javnost, atmosfera nesigurnosti koja pogoduje instrumentalizaciji i manipulaciji građanima. Delegitimacija protivnika u principu uvijek slijedi legitimizacija represivnih, autoritarnih, grupih politika.

Sukob kultura, ili, još šire, sukob civilizacija jeste direktna posljedica mondijalizacije svijeta. „Ukoliko jedna civilizacija nameće drugoj civilizaciji svoju definiciju razvoja, imamo posla sa teškim slučajem kulturnog nasilja” (Galtung, 2009: 184). Brojne političke, ekonomske i tehnološke promjene kojima svjedočimo od druge polovine dvadesetog vijeka, jedan su od ključnih uzroka nejednakosti u raspodjeli resursa i pristupu moći, što je često izvor napetosti i frustracija među različitim grupama u društvu. Brojne države Azije i Afrike imaju značajan porast populacije, zbog čega u njima postoji veliki broj mladih ljudi koji su nezaposleni i nezadovoljni svojim položajem, te predstavljaju rezervoar za

regrutaciju članova raznih radikalnih i terorističkih organizacija. Etnički, religijski, nacionalni konflikti usložnjavaju se i umnožavaju usljed priliva novih kultura i identiteta. „Pridodavanje religijske konotacije etničkoj bitno utiče na čvršću integraciju članova društva u etničku grupu” (Elezović, S., 2023b: 23). Kao izraz nesklada, nepomirljivosti, nekompaktibilnosti obilježja različitih kultura, primjera radi, dolazi do konflikata između islama i Zapada.

Muslimani mrze i strahuju od moći Zapada, pretnje koju ona predstavlja njihovom društvu i verovanjima. Zapadnu kulturu oni vide kao materijalističku, korumpiranu, dekadentnu i nemoralnu. Oni je takođe vide i kao zavodljivu i zato naglašavaju potrebu opiranja njenom uticaju. Muslimani sve više napadaju Zapad ne zbog pripadanja nesavršenoj, pogrešnoj religiji koja je ipak 'religija knjige, nego zbog nepripadanja nijednoj religiji. U očima muslimana zapadni sekularizam, nereligioznost i, otuda, nemoralnost, gora su zla od Zapadnog hrišćanstva koje ih proizvodi (Hantington, S., 2000: 234).

Ovaj primjer percepcije prijetnje moguće je pronaći u mnogim društvima. Opiranje, reakcija na prodor „dekadentnih”, „malicioznih” vrijednosti stranih kultura izgovor je za „zbijanje redova”, povod za radikalizaciju i militarizaciju u društvu. Ni sam Zapad nije imun na izloženost uticajima koji su strani njihovoj kulturi, zbog čega dolazi do militarizacije koja je odgovor na ekstremističku prijetnju. Represija nad pripadnicima manjinskih grupa, useljenicima, državljanima stranog porijekla, u manje ili više izraženom obliku javlja se kao reakcija na prijetnju. Represivne mjere koje

su posljedica predstavljene prijetnje sigurnosti države, odnosno njihovo opravdanje, omogućeno je stvaranjem negativne percepcije kultura koje se opiru prodiru Zapadnih vrijednosti. Predstavljajući opasnosti, prijetnje se odvija unutar određenog diskursa. Taj diskurs na Zapadu Mišel Fuko određuje kao historijsko-politički. „On je diskurs u kojem istina jasno funkcioniše kao oružje za jednu isključivo pristrasnu pobjedu.” (Fuko, 1998: 75). Diskurs koji je najčešće uzrok, izvor samog straha, koristi strah da bi ispunio svrhu koja mu je zadana, da legitimizuje poredak i djelovanje, prakse poretka. Proizvodnja i podsticanje atmosfere straha itekako je relevantan čimbenik u postizanju konsenzusa kada je u pitanju određivanje budućeg političkog, ekonomskog ili kulturnog usmjerenja nekog društva. Da bi se strah održao neophodno je da postoji neprijatelj, da je prisutan prijetnja. Na primjer, Hobsbawm (Hobsbawm 1993) tako navodi da je ključna riječ francuske desnice 1880. godine bila riječ „prijetnja” (str. 132). Prijetnja je povod straha, motivacija ugroženosti. Fuko primjećuje kako je došlo do promjene unutar diskursa, gdje od određivanja države kao neprijatelja pojedinačnog interesa, lične slobode dolazimo do zahtjeva da se brani društvo „protiv svih bioloških opasnosti te druge rase, te podrase, te kontra-rase koju, uprkos našoj volji, upravo stvaramo. Rasistička tematika se u tom trenutku neće više pojavljivati kao instrument borbe jedne društvene grupe protiv druge, već će služiti za globalnu strategiju društvenog konzervativizma” (Fuko, 1998: 80). Eliminacija razlike, pluralizma u izvjesnom smislu se poistovjećuje sa eliminacijom prijetnje. Bliska prisutnost drugog, blizina onih koji su strani, različiti, drugačiji pogoduje

kreiranju mitova o moralnoj, kulturnoj i biološkoj superiornosti. „Dok se pojedinac identifikuje tek posredstvom grupne identifikacije, kolektiv se supstancijalizuje, te se superlativno određuje u odnosu na sve ostale” (Elezović, S., 2023b: 12). Zatvoreni i samoodređujući identitet jeste posljedica takvih mitova, odnosno narativa koji se na iste nadovezuju. Takav narativ „funkcioniše kao ideološki, sveobuhvatni mit i aktuelan je posebice u ratnim okolnostima kada je zločinačke pretenzije potrebno *legitimirati*” (Isanović, A., 2019: 77). Odsustvo mogućnosti za suprotstavljanje zločinačkim pretenzijama, represiji sistema, većinske ili dominantne grupe, političkoj dominaciji i diskriminaciji, kulturnom despotizmu i šovinizmu, mnoge vodi u očaj. „Svaki terorizam, ovaj današnji, onaj kakvog poznajemo iz prošlosti, a najvjerojatnije i onaj sutrašnji, drugo je ime za poteze očajnika” (Kalinić, P., 2003: 9).

Terorizam predstavlja nasilni vid reagovanja na politiku koja ograničava slobodu pojedinačnog ili grupnog određenja. Državu, njenu posebnost, suverenost i karakter, određuje kultura, međutim suština ove relacije je dijalektična. Država, odnosno njena vlast, određuje, definiše, uspostavlja kulturnu politiku, te na taj način, istovremeno, vrši uticaj na manipulaciju oblika i osobina kulture. Poput politike, kultura može doprinositi produbljenju antagonizama u društvu, ekonomskoj i socijalnoj izolaciji određenih grupa, i uopšte diskriminaciji u najširem smislu. Stoga terorizam može biti i izraz otpora kulturi, uticajima koje određena kultura donosi. „Autoritarizam dovodi do terorizma i građanskih sukoba blokirajući mirnu tranziciju vlasti i

radikalizirajući pobunjene skupine. [...] Kad je sistem autoritaran, vjerojatnije je da će nasilje koristiti i vlada i opozicija” (Kuru, 2022: 60). Nasilan način reagovanja na opresiju nije najadekvatniji, no, fenomen terorizma upućuje na eskalaciju koja je uzrok frustracije, na nemogućnost ostvarenja političkih ciljeva, očuvanja kulturne posebnosti, identiteta, ekonomske jednakosti, vidljivosti osjetljivih grupa, eliminacije diskriminatorskih praksi i zakona unutar društva.

Sama percepcija terorizma jeste podložna manipulaciji. Frank Furedi (2009) ističe kako je terorizam postao „kulturni simbol straha” (str. 9). Taj strah motiviše negativne reakcije spram stranog, čini javnost podložnijom predrasudama i, u pravilu, je usmjeren na određenu grupu ili grupe. Zastupljenost terorizma u medijskom prostoru tokom dvadesetog vijeka, a naročito dvadeset prvog, može doprinijeti pogrešnom utisku da terorizam kao fenomen nastaje tek u modernom dobu. Terorizam u dvadeset prvom vijeku zauzima više medijskog prostora i sve veći uticaj ostavlja svijest koju javnost ima o njemu: Utisak o ranjivosti, prijetnji, te strah koji taj utisak izaziva. Teško je odrediti da li je u odnosu na prethodna razdoblja terorizam zastupljeniji, češća pojava. Sam terorizam kao fenomen u ljudskom društvu je prisutan skoro od početka čovjekovog života u zajednici, dok je sam koncept terorizma novijeg datuma (Bilandžić, M., 2010). Nasilje i strah su od početka čovjekovog života u zajednici bili instrument za ostvarenje političkih ciljeva. U kontekstu dvadeset prvog vijeka, međutim, terorizam se poima na drugačiji način. „Danas se terorizam ne razumije samo kao

fizička prijetnja. Ono što brine društvo nije samo sposobnost terorista da izazovu masovno uništenje, već i briga o moralnoj i ideološkoj moći koju terorizam može prenijeti na značajne dijelove domaćeg stanovništva” (Furedi, F., 2009: 144). Terorizam čini vidljivim ranjive, ugrožene, delegitimisane, diskriminirane grupe, kategorije društva, odnosno njihove zahtjeve. Osjećaj ugroženosti koji teroristički činovi proizvode izlaže na vidjelo ugroženost sistema, poretka, ali i razotkriva sukob vizija, interesa, perspektiva, zahtjeva koji su motivacija za nasilje. Ekspoziranje političkih zahtjeva posredstvom terorističkih akata izaziva posebnu zabrinutost društava zbog ostvarenog potencijala uticaja agendi terorističkih grupa na stanovništvo. „U začaranom krugu, pretnja terorizmom se pretvara u inspiraciju za još više terorizma, posipajući svoj put sve većom količinom užasa, uz sve veću grupu terorisanih ljudi” (Bauman, 2010: 144). Bez obzira da li je riječ o intencionalno ugroženoj autonomnosti ili autonomnosti neke zajednice ili dijela stanovništva terorizam uglavnom upućuje na frustraciju i osjećaj ugroženosti određenih grupa. „Poenta nije u tome jesu li nanese ne povrede koje uvjetuju terorističke činove stvarne ili ne, poenta je u političko-ideološkom projektu koji se javlja kao reakcija protiv nepravde” (Žižek, 2015: 12). Izloženost terorističkoj prijetnji nužno utiče na kreiranje diskursa o terorizmu, narativa koji promoviše i orijentiše antiterorističke aktivnosti, mjere prevencije, suzbijanja terorizma. Frank Furedi (2009) primjećuje da uticaj ugroženosti, straha, kao posljedica terorizma, kroz radikalizaciju društva koja se nameće kao reakcija na prijetnju, otkriva antagonizme u samim

društvima koja se suočavaju sa terorizmom. Drugim riječima, izloženost terorizmu potencijalni je uzrok razvijanja konflikata među različitim grupama unutar društava, prvenstveno kroz zadobijanje podrške unutar homogenih, zatvorenih, nezavisnih ili relativno nezavisnih grupa u određenom društvu.

Primjer uspona islamskog fundamentalizma nije moguće objektivno razmotriti ako se ne uzme u obzir motivacija njegove pojave i manifestacija. Ovaj primjer otkriva suštinu uspona fundamentalizma kao reakcije na pozapadnjačenje, odnosno vesternizaciju posredstvom procesa globalizacije. Širenje zapadnog uticaja povezuje se s doktrinom neoliberalizma. „Neoliberalizam pretpostavlja formiranje jednog globalnog poretka, a on će se ostvariti kroz globalno tržište i globalnu kulturu” (Elezović, S., 2020: 232). Na fundamentalizam i terorizam nailazimo u brojnim društvima koja se bore za očuvanje identiteta, koje je ugroženo vesternizacijom. Terorizam u Palestini, Južnoj Africi, Iraku, Libiji, Alžiru, Nigeriji i mnogim drugim državama upravo su izraz sukoba identiteta. Unutar brojnih društava postoje različite grupacije sa posebnim kulturološkim, identitetskim obilježjima, što predstavlja potencijal za sukob, eskalaciju nasilja. Međusobna borba za identitet, ali i za politički i ekonomski položaj grupa obilježje je mnogih društava u svijetu.

Politika vlasti, politika određene države ima uticaj na oblikovanje, definisanje, djelovanje, manifestovanje kulture, te može vlastitu poziciju iskoristiti da na kulturu izvrši monopol, kako bi kulturu iskoristila za

ostvarenje dominacije u samom društvu. Kultura se može preobraziti u instrument ostvarenja ili očuvanja dominacije sistema, države, odnosno grupe ili grupa koje vladaju. Kao konstituirajući oblik svijesti kultura, dakle, posjeduje i negativni potencijal održavanja sistema, načina, oblika vladavine, koju uobičajeno slijedi praksa eliminacije i delegitimacije suprotnosti i suprotstavljenosti. U pojedinim slučajevima, kako konstatuje Žan Bodrijar, politika država postaje negativna. „Njen cilj više nije socijalizacija, integracija, stvaranje novih povlastica. Iza tih privida socijalizacije i participacije, ona desocijalizuje, obezvređuje, proteruje” (Bodrijar, Ž., 1993: 110). Državna vlast da bi etablirala diskriminatorne i eliminatorne tendencije u društvu, u takvim slučajevima, finansijski i logistički podržava i podstiče kulturu i umjetnost koja promovise vrijednosti komplementarne njenoj politici. Politički ostrakizam se u takvim uslovima nameće kao neophodan preduslov ostvarenja ili osiguravanja kohezije najbrojnije ili vladajuće grupe.

Eliminacija mogućnosti ostvarenja prava, ciljeva i zahtjeva političkim putem, nenasilnim akcijama, dijalogom i legitimnim sredstvima motiviše upotrebu nasilja kao instrumenta ostvarenja ugroženih grupnih prava i interesa. No, motivacija nasilja kao instrumenta ostvarenja političkih ciljeva, odnosno terorizma kao njegovog najekstremnijeg oblika, ne ogleda se isključivo u otporu represivnom djelovanju državnog aparata. Terorizmom su se u ratu služile brojne države kako bi uticale na pad morala svojih neprijatelja. Džesika Stern (1999) kao primjer izdvaja odluku

britanske administracije da tokom Drugog svjetskog rata bombarduje jezgra ključnih njemačkih gradova, pošto je „njemački moral ranjiviji od njene industrije”. U tim akcijama procjenjuje se da je stradalo oko 300,000 Njemaca, većinom civila (str. 14). U ekstremnim situacijama kao što je rat brojni su slučajevi u kojima je, sem spremnosti da napade usmjere na civile, prisutna spremnost da se bude žrtva.

Pred kraj Drugoga svjetskog rata više od dvije tisuće pilota dragovoljaca kao kamikaze napadali su američke vojne ciljeve, većinom brodove. [...] Na Bliskom istoku prvi bombaš samoubojica bila je žena, kršćanka, devetnaestogodišnja Loula Aboud, vođa jedne od grupa otpora izraelskoj okupaciji južnog Libanona koja je trajala od 1982. pa sve do 2000-te (Kalinić, P., 2003: 45).

Terorizam se ne javlja isključivo kao reakcija ugroženih grupnih prava, kao izraz sukoba identiteta. Povod terorističkim akcijama moguće je utvrditi kroz već uspostavljenu distinkciju između desnog i lijevog terorizma. „Terorizam radikalne ljevice bio je naglašeno selektivan. Napadalo se uglavnom na određenu osobu, simbol sustava, kako bi se sustav pokazao ranjivim te se tako država u očima deprivilegiranih pokazala doirljivom” (Kalinić, P., 2003: 34). Desni terorizam podrazumijeva neselektivnost, te se isti dovodi u vezu sa radikalnim desničarskim pokretima, uglavnom sa vjerskim fundamentalistima i nacionalnim „oslobodilačkim” pokretima. Dok lijevi terorizam nastoji izbjeći nevine žrtve, desni, upravo suprotno, nastoji načiniti što veću materijalnu i nematerijalnu štetu, te

prouzrokovati, izazvati što veći strah stanovništva. Do početka osamdesetih godina zajedničkim nazi-
vom obilježavani su i desni i lijevi terorizam, u namje-
ri da se obezvrijede, delegitimiraju, relativizuju ciljevi
za koje se zalagala radikalna ljevica (Kalinić, P., 2003).
Ovakva relativizacija ciljeva terorističkih grupa ka-
muflira različite oblike manifestacije terorizma i ulo-
gu samog državnog sistema u motivaciji ekstremizma.
„Prohodnost kroz mrežu neproduktivne administraci-
je i njene moći mogu ostvariti jedino udruženja u for-
mi pritiska ili pridobijanja javnosti i izražavanja svo-
jih zahtjeva javno i argumentovano” (Fočo, S., 2011: 65).
Odsustvo senzibiliteta vlasti za zahtjeve udruženja,
grupa ili organizacija može, kako ističe Salih Fočo na
istom mjestu, uzrokovati „akcije u vrlo oštroj protest-
noj formi”. Situacije u kojima se sistem represijom ob-
računava sa grupama koje iskazuju protest afirmišu
antidržavno nasilje. Može se nesumnjivo tvrditi kako
su brojne „nasilne reakcije snaga reda i zakona dale
ogroman doprinos popularnosti terorista” (Bauman,
2010: 179). Lijeви terorizam bio je odgovor na nasilje vla-
dajuće strukture, te se šezdesetih godina prošlog vijeka
javlja u Zapadnoj Njemačkoj, Francuskoj, Italiji, Velikoj
Britaniji, Japanu, SAD-u i nekoliko drugih visokorazvi-
jenih država (Kalinić, P., 2003). Lijevi terorizam u še-
zdesetima produkt je nasilnog odgovora vlasti na za-
htjeve za značajnim promjenama u društvu, ili, dru-
gim riječima, rezultat neuvažavanja zahtjeva vlastima
suprotstavljenih grupa. Uprkos drastičnoj razlici u po-
gledu manifestacije i lijevi i desni terorizam usmjera-
vaju se na kapitalizam, postepeno ta pojava postaje sve
izraženija. Osim napada na institucije, funkcionere i

druge državne ciljeve, korporacije i drugi simboli kapitalizma postaju ciljevi napada.

Još u trećoj četvrtini prošlog stoljeća, primjenjujući selektivno nasilje (terorizam), talijanske Crvene brigade govori-le su o 'udar u srce države', RAF-ovci su otimali vrhunske predstavnike sistema, da bi nakon 11. rujna 2001. nastupila nova era. 'Udar u srce države' zamijenjen je udarom na simbole transnacionalnog kapitalizma Twinse, Pentagon, itd. (Kalinić, P., 2003: 12).

Ova promjena ciljeva napada povezana je sa nastojanjem terorističkih grupa da dovedu u pitanje vrijednosti na kojima počiva društveni poredak.

Terorizam kao reakcija na teror države

Ljudi nisu međusobno jednaki prema prirodnim talentima, mogućnostima, fizičkim sposobnostima i karakteristikama. Osim prirodne nejednakosti među ljudima postoji i politička nejednakost. Povlastice koje uživaju neke grupe impliciraju da postoje grupe koje su lišene takvih povlastica. Dok su prirodne razlike među ljudima elementarne, tj. podrazumijevane, društveno stvorene nejednakosti uzimaju prevlast u političkom kontekstu, pri distribuciji privilegija, resursa i moći. „Kulture teže ka tome da utvrde da je zabranjeno samo ono što je neprirodno. Ali, iz biološke perspektive, ništa nije neprirodno” (Harari, 2014: 127). Štaviše, i ovaj Hararijev „biologizam” potpada pod kulturološki obrazac, ideološku diskurzivnost. Socijalni momenat

je određujući i u artikulaciji normalnosti. Društvene nejednakosti nažalost vrlo često u svoj račun uzimaju biološke razlike među ljudima, pojedine momente koji se tiču prirodne nejednakosti ljudi kako bi se delegitimisali i depolitizovali zahtjevi pojedinaca i grupa koji nisu u poziciji da utiču na politiku države.

Sam terorizam, kao fenomen radikalne eskalacije nasilja, neophodno je razlikovati od „terora (strahovlade) kao nasilja države ili grupe država prema sopstvenim građanima” (Gaćinović, R., 2006: 25). Ekonomske krize se, naročito u savremenom kontekstu dvadeset prvog vijeka, sve više uočavaju kao mehanizam produbljivanja društvene nejednakosti među ljudima. U takvim uslovima podređene klase, dakle grupe i pojedinci nailaze na brojne izazove u zadovoljenju osnovnih vlastitih egzistencijalnih potreba, dok privilegovani sloj društva profitira na izazovima koje su afirmisale upravo državne vlasti. Dijego Fuzaro, savremeni italijanski filozof, ide korak dalje te i samu ekonomsku krizu identifikuje kao terorizam. „Kriza je ekonomski i vladarski terorizam i uobličava se, baš kao i terorizam, u obliku krize političke egzistencijalne stabilnosti” (Fuzaro, D., 2019: 110). Ekonomska nesigurnost i fizička nesigurnost koja iz ekonomske u pravilu proizilazi, kreiraju masu nezadovoljnih ljudi, lišenih perspektive i mogućnosti vođenja normalnog, pristojnog, poštenog života, masu koja postaje baza za regrutaciju članova terorističkih organizacija, ali i samo stvaranje terorističkih organizacija. Pošto se napadaju predstavništva i predstavnici sistema, te institucije, građevine i pojedinci koji su bitna stavka arhitekture poretka protiv koga

se djeluje, i ekonomsko uređenje, simboli transnacionalnog kapitalizma i kulturne unifikacije predstavljaju mete napada. Ugroženost nepriviligovanih motiviše upotrebu nasilja za osiguravanje pregovaračke pozicije koja bi dovela do poboljšanja njihovog položaja.

Da bi teroristički čin, da bi brutalno nasilje izvršilaca bilo smisleno, usmjereno ka cilju, odnosno da bi se terorizam shvatio kao čin usmjeren na konkretan politički cilj, teror mora postati vidljivim. Teroristički akti se publici, putem medija, nude kao predstava, maliciozan, užasavajući spektakl. Mediji, koji su kompromitovali „validnost” institucionalnih i nacionalnih granica (Bek, U., 2001), pak, onemogućavaju i jasnu evidenciju relacije individualne situacije i institucionalne prakse.

Represivnost sistema kojom se uzrokuju negativne posljedice na položaj pripadnika određenih nacionalnih, etničkih, političkih, ekonomskih ili drugih grupa oslanja se i na simboličko nasilje. „Jedino simboličko nasilje generiše singularitet” (Bodrijar, Ž., 2007: 22). Provođenjem simboličkog nasilja dominantna pozicija moći demonstrira podređenost nepriviligovanih grupa. Za potpunije razumijevanje psihološkog dejstva terorističkih napada i uopšte posljedica koje takvi čini ostavljaju na društvo neophodno je uputiti se u samo njihovo simboličko značenje. Psihološko dejstvo na stanovništvo koje proizvodi terorizam istovremeno je i simbolički čin kojim se demonstrira slabost sistema. Neravnopravni odnosi snaga opresora i opresovanih objašnjavaju prenošenje sukoba na polje simboličkog, pošto je sama percepcija, interpretacija realnosti

polje nadmetanja međusobno suprotstavljenih interesnih grupa.

Predstaviti fenomen terorizma kao djelovanje koje ima za cilj samo nasilje, brutalnost, znači relativizovati i ignorisati uzroke i motive koji su do njega doveli. Sistem nastoji da prenese borbu na polje realnosti (Bodrijar, 2007) u kojem pravila igre idu njemu u prilog. Sam sistem je kreator pravila u njemu samom, a terorizam se javlja kao njegova radikalna negacija. Narativni okvir; okvir interpretacije i artikulacije realnosti, dakle odnosa, raspodjele i moralno-pravne utemeljenosti odgovara konkretnom sistemu odnosa, koji privileguje interese jednih, obično na štetu drugih. „Terorizam je imoralan. Događaj sa Svetskim trgovinskim centrom, taj simbolički izazov, jeste imoralan, on odgovara na mondijalizaciju koja je i sama imoralna” (Bodrijar, Ž., 2007: 12). Konfrontiranost međusobno isključivih interesa, i aksiološka nesamjerljivost različitih perspektiva upućuje na kompleksnu funkcionalnu ravan koja inicira izvjesnu mjeru isključivosti. Odsustvo moralnog opravdanja upotrebe terorizma kao sredstva nužno mora značiti i moralnu neutemeljenost zahtjeva grupe koja se odlučila za terorizam. Sistem se, usremljujući se na terorističke grupe istovremeno usmjerava i na delegitimaciju zahtjeva koji su terorizam „iznudili”. „Spektakl terorizma nameće terorizam spektakla. I protiv te imoralne fascinacije (čak i kada izaziva sveopštu moralnu reakciju) politički poredak ne može ništa” (Bodrijar, Ž., 2007: 22). Reakcija na terorizam, osuda i očitovanje o terorizmu i terorističkim grupama istovremeno je i svjedočanstvo o njegovom

postojanju, o ranjivosti, izloženosti poretka i zahtjevi-
ma suprotstavljenim političkom poretku. No, i poslje-
dice očitovanja, svjedočenja o takvom prisustvu užasa,
brutalnosti po svojoj sadržini nisu lišene dijalektično-
sti. „Slika troši događaj tako što ga apsorbuje i predaje
na trošenje. Naravno, ona mu daje dosad nečuvano dej-
stvo, ali kao događaju – slici. Šta se onda dešava s re-
alnim događajem” (Bodrijar, Ž., 2007: 21). Stvarne žr-
tve, mrtvi i ranjeni s lica mjesta u prenesenoj slici o
događaju, predstavi o događaju, apsorbovani su u raz-
mjere i, uslovno rečeno, brutalno značenje čina, tj. sa-
mog zločina. Slika o terorizmu svjedočanstvo je o nje-
govom prisustvu. „Prostor virtuelnog posreduje odnos
subjekta i realnosti, što implicira zaključak i da se sam
kontekst svakodnevnice mijenja” (Elezović, S., 2023a:
209). Slika transferira ulogu žrtve na sve one kojima
je upućena prijetnja, što obično znači da su potenci-
jalne žrtve svi građani, svi sunarodnici, ili, kada je ri-
ječ o desnom terorizmu, svi koji se razlikuju u odno-
su na grupu koja predstavlja prijetnju. „Nije nasilje te-
rora prvo, i ne dodaje se njemu jeza slike, nego najpre
dolazi slika, pa se njoj dodaje jeza realnog” (Bodrijar,
2007: 22). Paradoksalno, i ugroženi poredak i napadač
nastoje da prijetnja bude predočena kao realna i opšta.
Slučaj se prevodi u situaciju, stanje, da bi se katastrofi-
zam situacije mogao ugraditi u apologiju odgovora na
terorizam, odnosno da bi, s druge strane, represivan
odgovor poretka dodatno pogodovao nasilnom odgovo-
ru opresovanih.

Na polju simboličkog vodi se nadmetanje, jer kako isti-
če Bodrijar, upravo na ovom području postoji šansa da

se sama politika poretka, a posredno i sam poredak dovede u pitanje. „Nasilje postaje roba masovne potrošnje, oblik zabave koji služi potrebama publike” (Elezović, S., 2023a: 199). Funkcionalnost, sigurnost, neupitnost kao odlike sistema, u situaciji njihove upitnosti i sistem dovede u pitanje. Prema Bodrijaru, „ni sistem ni vlast ne izmiču simboličkoj obavezi” (Bodrijar, 2007: 15).

Poredak koji depolitizuje, diskriminiše određene kategorije društva, onemogućava ostvarenje njihovih interesa, na polju simboličkog ima tendenciju kreiranja narativa koji atakuje na identitetske odrednice napadača. Navedena tendencija pogoduje stvaranju uslova za uspostavljanje kulturnog singulariteta. Rat protiv terorizma opisuje se kao „bitka u kojoj se brani određeni način života” (Furedi, F., 2009: 225). U savremenom kontekstu naročito je prisutna praksa etatističke marginalizacije i političke instrumentalizacije religije. Dijego Fuzaro tvrdi postajanje tri dogme u globalnom sistemu koji kapitalizam podrazumijeva kao fatum. Apsolutni individualizam, vojni intervencionizam i demonizacija transformističkih namjera karakteristike su pomenutog sistema (Fuzaro, D., 2019: 195). Kroz reakciju poretka na terorizam razotkriva se i sam motiv uporebe nasilja kao sredstva ostvarenja političkih ciljeva. Vlade stoga, nerijetko, „preuveličavaju i uvećavaju prijetnju terorizma kako bi osnažile svoj autoritet i dobile političku prednost u odnosu na svoje neprijatelje” (Furedi, F., 2009: 208).

Atomizacija društva razgrađuje uspostavljene sisteme odnosa u kojima pojedinac artikuliše smisao, svrhu,

vrijednost, značenje vlastitog bivanja. Ta, uslovno rečeno, „komunitarnost” nudi različite module nadilaženja vlastite, lične zadešenosti ljudi, njihovog trenutnog ili permanentnog nepovoljnog položaja, ali i pored navedenog uspostavlja izvjesni potencijal razvijanja humanih međuljudskih odnosa. „Mobilizacija masa vrši se idejama koje su izraz identiteta kolektivnih vrijednosti i snažnog identiteta pojedinca s masom” (Fočo, S., 2011: 113). Mondijalizacija svijeta, širenje Zapadnih vrijednosti, ali i univerzalističko, uopštavajuće djelovanje poretka na kulturnom planu upravo ugrožava autentične i autohtone zajednice, specifične kulture, tradiciju i unutargrupnu solidarnost. Nevolje i opasnosti pojedinca tako postaju „teret lične sudbine” (Bek, U., 2001: 154). Izdvojen pojedinac, međutim, ne može se suprotstaviti praksama koje uzrokuju njegov nepovoljan položaj.

Potčinjavanje i terorizam

Transnacionalni kapitalizam dovodi u pitanje uspostavljene odnose moći u tradicionalnim društvima, a naročito među onim društvima u kojima kultura ima bitna religijska obilježja. Religija primarno upućuje na transcendentno, te stoga, barem nominalno, oponira tržišnom usmjeranju na imanentno; kapitalističkoj robnonovčanoj denominaciji. Jedna od ključnih i najrazornijih posljedica ekspanzije transnacionalnog tržišnog kapitalizma ogleda se u dominaciji tržišnom određenju vrijednosti svijeta, života i rada, gdje se vrijednost djela, bića, ostvarenja, čina, gesta, poduhvata,

operacije, nastojanja određuje isključivo kroz ekonomsku vrijednost. Marginalizaciju religije Zigmunt Bauman (2010) uočava kao „sistematski napor da se odstrani briga o večnosti iz ljudske svesti i da se ona liši moći da dominira, oblikuje i usmerava tok individualnog života” (str. 51). Na mjesto pomenute „brige”, na mjesto autoriteta religije stupa vlast, aktuelni poredak, istupa sistem koje je lišen alternative vlastitoj dominaciji.

Ovakav vrijednosni sistem agresivno nastupa prema kulturama koje izražavaju njemu alternativne vrijednosti pošto propagira jednosmjernu asimilaciju. „Kultura koja je najrasprostranjenija danas [...] nameće standardizovani set koji diktira unifikaciju ponašanja iz arsenala velikih/vladajućih sila” (Golubović, Z., 2015: 61). Naravno riječ je o zapadnoj kulturi, koja promocijom demokratskih principa i širenjem kapitala zanemaruje temeljne vrijednosti autentičnih kultura. Arogantno nametanje jednog takvog univerzalno važećeg kulturnog okvira tendenciozno zanemaruje sukob koji se tiče same legitimnosti njegovog važenja.

Ignorantski unificirajući sve podgrupe i alternativne perspektive homogenizujuća kultura u funkciji legitimacije konkretnog poretka predstavlja se kao „demokratska vladavina” suprotstavljena „totalitarnoj vladavini jedne samoproglashene frakcije” (Badiju, A., 2013: 45). Ova krajnje negativna i degradirajuća pozicioniranost nekog užeg autentičnog oblika združenosti nedvosmisleni je povod za ugrožavanje, destrukciju ili reformisanje nametnutog okvira.

Nesigurnost koja se manifestuje iz posljedica nasilnog reagovanja na omalovažavajuće nepriznavanje (samo) bitnosti grupe stvara manevarski prostor poretku, sistemu, vlasti da se pozitivno odredi kao superiorna žrtva. Poredak koristi patnje nevinih žrtvi, odnosno on ih prisvaja. Odgovor na nasilje, bol žrtvi tako postaje sveta obaveza poretka. Bauman pomenuti aporetičan momenat eksplicira tvrdnjom da je „sam strah osnovni i najmasovniji proizvod rata protiv terorista, okrivljenih da seju strah” (Bauman, 2010: 176). Vlast, svjesna razornog dejstva straha, kao svjedočanstva prisustva političkog zahtjeva, manipuliše strahom za oblikovanje javnog mnjenja. „Promicanje straha predstavlja prisvajanje prava na moralni autoritet i uporište” (Furedi, F., 2009: 187). Da bi prisvojili pravo moralnog autoriteta strahom se služe i opresor i opresovani. Važno je naglasiti da ovako predstavljena podvojenost sukobljenih vizija odgovara manihejskom maniru predstavljanja međugrupne sporne relacije. Naglašavanje antagonizama predstavlja zgodan trik kojim se skreće pažnja sa unutrašnjih problema nekog društva.

Rasprostranjenost atmosfere nesigurnosti usmjerava brojne pojedince ka nekom obliku izvjesnosti, pouzdanja, pribježištu koje bi redukovalo ili eliminisalo neizvjesnost na koju su svakodnevno upućeni. Ipak, podaci iz 2002.² godine (Harari, 2014) govore da je već u više

- 2 „Brojke za 2002. godinu još više iznenađuju. Od 57 miliona preminulih, tek njih 172.000 umrlo je u ratovima, a 569.000 od nasilne smrti (ukupno 741.000 žrtava ljudskog nasilja). Nasuprot tome, 873.000 ljudi počinilo je samoubistvo. Ovo ukazuje da je

ljudi u svijetu počinilo samoubistvo, nego što je umrlo od nasilne smrti. Neizvjesnost i vrijednosno-epistemiološka dezorijentisanost na području fenomenalnog vode „ugrožene” ka religiji, fundamentalizmu, transcendentnom i izvornom. Religija može predstavljati, i često predstavlja, prepreku uspostavljanju i održavanju principa dominacije, stoga poredak, koji manipuliše datim principom, kreira diskurs koji, implicitno, poistovjećuje religiju sa radikalizmom. „Država i crkva na drugi način manipulišu smrću nego porodica ili grupa vršnjaka. Izgledi za sticanje besmrtnosti su širi i složeniji od alternative između raja i pakla, pa je samim tim i širi manevarski prostor za obećanje raznih nadnica za smrt u politici” (Kuljić, T., 2014: 79). „Napušteni” pojedinac predstavlja idealnog subjekta instrumentalizacije. Ekonomska zavisnost napuštenog pojedinca pogoduje potčinjavanju njegove volje. „Tom se stanju potčinjenosti može pobjeći samo ako se svaki pripadnik društva dobrovoljno podvrgne apstraktnom, impersonalnom i univerzalnom pravilu koje ga apsolutno transcendira” (Žižek, 2015: 24). Ova isključivost u načinu suprotstavljanja, vjerovatno odgovara realnosti kada su iscrpljene sve ostale alternative. Poredak se nameće individuama kao „gospodar bivstvujućeg” (Derida, 2001), u čemu se esencijalno ogleda uzrok animoziteta spram religije, koja pledira na istu ulogu. Fenomen nasilja niti je uzrokovan,

u godini koja je sledila napadu od 11. septembra, uprkos svojoj priči o terorizmu i ratu, za prosečnu osobu bilo verovatnije da će se ubiti nego da će je ubiti terorista, vojnik ili prodavac droge” (Harari, 2014: 302).

niti isključivo ograničen na vjerske ili sekularne ideje (Kuru, 2022). Svoju tvrdnju Ahmet Kuru potvrđuje nasiljem nezapadnih aktera unutar samih tranzicijskih muslimanskih društava.

Kada se pojedinci udruže u grupe, pod uticajem grupne dinamike, razvija se potencijal za stvaranjem jednoobraznog načina mišljenja, za 'grupno razmišljanje' (Stern, J., 1999: 82). Stern, na istom mjestu, izdvaja konstataciju psihologa da „grupe mogu razviti nerealna uverenja u vlastitu moralnost i neprobojnost, što ih u nekim okolnostima može navesti da preuzmu veće rizike od pojedinaca”. Da bi djelovanje grupe bilo efikasno, bez obzira na to koliko usko viđenje i nerealna očekivanja da ima, neophodno je ispunjenje određenih uslova. Bosanskohercegovački sociolog Salih Fočo (2011) određuje tri faktora kao preduslov efikasnog djelovanja grupe, to su; jasna formulacija ciljeva, organizacijska sposobnost i broj ljudi koji podržava ciljeve, mjera u kojoj su aktivni rukovodstvo i niži članovi grupe (str. 65). Manje grupe; grupe koje podrazumijevaju veći stepen ekskluzivnosti mnogo su efikasnije u sprovođenju vlastitih ciljeva u odnosu na brojnije skupine, ali su stoga i podložnije razvijanju iluzija, nerealnih ubjeđenja i očekivanja, ishitrenom, afektivnom djelovanju, neselektivnom odabiru sredstava za ostvarenje sopstvenih ciljeva. Uobičajeno, mada ne i isključivo, terorističke grupe imaju navedene sklonosti. Nerealni ciljevi grupe mogu u konačnici rezultovati njenim inertnim, neefikasnim djelovanjem, kada se jednoobraznost viđenja svede na praksu njenog širenja.

Rat protiv terorizma bio je odgovor Sjedinjenih Američkih Država na napad 11. septembra. Kao odgovor na rastuću prijetnju bezbjednosti, Sjedinjene Države su 2001. godine izvršile invaziju na Avganistan, a dvije godine potom i na Irak. „Terorizam izaziva emocionalnu reakciju. Teroristi ciljaju da navedu određenu grupu da se osjeća ranjivom, i često u tome uspijevaju” (Stern, J., 1999: 129). Štaviše, ranjivim se može osjećati i društvo u cjelini. No, i sam nasilan odgovor na terorizam, iako je isprovociran, povratno utiče na porast onih koji nalaže simpatije i razumijevanje za terorističke grupe. Kao posljedica Američke invazije, „većina Iračana okrenula se svom etničkom i sektaškom identitetu radi opstanaka. Radikalizacija i ekstremizam nezapadnih društava produkt su bliskog odnosa sa njima suprotstavljenim modelom civilizacije, kojim se, licemjerno, nastoji proširiti dominacija dezintegrirajućeg modela društvenog odnosa u kojem se pojedinac alijenira od svih onih uticaja koji su odredili karakter njegovog identiteta. „Mrtvi Iračani, što u hiljadama leže u tišini, izuzeti su čak i iz bilo kakvog prebrojavanja (a znamo u kojoj meri civilizacija o kojoj govorimo obračunava), samo su anonimni zaostatak iz pobjedničkih operacija” (Badiju, A., 2013: 33). Transkapitalizam utiče na to da se politike većine razvijenih država više ne drže interesa građana kao kursora vlastitog djelovanja. Umjesto toga, politika tih država dezintegriše, desocijalizuje, isključuje, delegitimiše.

Podcjenjivački pristup unificirajućeg principa Zapadne civilizacije pretpostavlja „kapitaloparlamentarizam” kao „politički oblik u kojem se razumno ostvaruje celo

čovečanstvo” (Badiju, A., 2013: 39). Glavni problem s takvim pristupom, koji je možda i glavni uzrok „očajničkih poteza”, počiva u diskriminatornoj praksi važenja tog unificirajućeg principa. Iako, se pomenuti okvir nameće drugima kao prirodan, nužan, neminovan, globalno tržište i demokratizacija kao sam udes, novi prostori se pridružuju datom okviru kao kolonije; u kojima se imamo građane drugog reda nasuprot emancipovanih legija globalnog poretka koje donose slobodu i istinu. Alan Badju u ovoj praksi uočava problem jer, kako on ističe:

ako se ovaj svet mora zaštititi od varvara (Albanaca pokajnika kao i od muslimanskih „fanatika”), to znači da on nije svet, već jednostavni fragment što ga obezbeđuju samo stabilnost njegovog okruženja i stroga pravila odabira kad je reč o tome ko ima prava da u njemu živi (Badiju, A., 2013: 42).

Koncept „političke nacije” koji dominira u diskursu savremenih Zapadnih društava, po urušavanju „komunističkih” režima, proširuje se na prostore u koji se pod nacijom podrazumijeva etnicitet. Kao kontrastirana „etničkoj naciji”, politička nacija diskredituje etničku zajednicu time što je određuje kao parcijalitet, pretpostavlja kao dio etničkog mozaika koji uspostavlja ujedinjujući politički okvir, oblik državnosti koji konkretizuje naciju. Etničke nacije, pošto su uspostavljene na tradicionalnim vrijednostima i pošto u njima važe principi mehaničke solidarnosti (Dirkem); bliskost, identičnost, similarnost kao ključni preduslov uvažavanja, prihvatanja, priznanja, adaptiraju se na situaciju u kojoj mehaničku solidarnost potiskuje

organska solidarnost (primat zakona, prava nad pripadnošću). Promocija individualizma, subjektivnosti, pojedinačnih inicijativa direktno oponira etničkim zajednicama pošto narušava uspostavljeni princip kolektivnog određivanja individuum (Elezović, S., 2020: 233). U kontekstu date tranzicije identiteta, etnička zajednica nastoji očuvati svoje važenje, vlastitu samobitnost. „Tranzicija je u stvarnosti promjena koja se odvija u društvu, a može biti toliko intenzivna da obuhvata i samo društvo” (Fočo, S., 2005: 30). Ni u kom slučaju ne smijemo ignorisati da „politička homogenost modernih nacionalnih država nije nastala kao demokratska rezultanta različitih etničkih identiteta koji su u njoj učestvovali, već prevlašću dominantne etničke grupe” (Đurić, J., 2012: 273). Zajednica kao specifičan sistem ljudskih odnosa koji generiše smisao za pojedinca, uspostavlja moralno-praktični okvir djelovanja. Etnička nacija, pošto je prvenstveno zajednica ljudi, za svoje članove, u izvjesnom smislu predstavlja izvornost. Tradicionalne vrijednosti koje etnička zajednica generiše pretpostavljaju i etničku zajednicu kao vrijednost. „Konfliktne situacije imaju djelotvoran učinak na etničku zajednicu na način što podstiču i opravdavaju zatvaranje iste, i gdje na novi način zajednica uživa još značajniju, istaknutiju ulogu” (Elezović, S., 2022: 25). Sama pretpostavka formiranja, uspostavljanja homogene političke nacije koja uključuje heterogenost etničkih grupa indicira kompromitaciju njihove izvornosti. „Slabljenje zajedničkih vrijednosti fragmentira potragu za značenjem. Kao rezultat, fragmentacija potraga privatizira značenje i daje mu individualizirani karakter” (Furedi, F., 2009: 157). Koncept države-nacije tekovina

je modernizacije. „Evolutivni aspekt modernizacije od-
uvek je bio u stvaranju uslova za emancipaciju indivi-
dua od stega dogme i tradicije i za slobodu izbora sop-
stvenih vrednosti” (Đurić, J., 2012: 281). U tom smislu u
pitanje dolaze same vrijednosti etničke zajednice, ali i
sama zajednica kao vrijednost. „Zajednice koje su po-
vezane čvrstim sustavom značenja u stanju su djelova-
ti s osjećajem smisla kako bi obranile svoju zajednicu i
način života.” (Furedi, F., 2009: 244). Sam model poli-
tičke nacije po mnogo čemu je inkompatibilan mode-
lu etničke nacije pošto delegitimirali dovodi u pitanje
njenu izvornost, prvotnost, moć, a, naposljetku, i poli-
tičku relevantnost. „Za razliku od starih, etnija, mla-
đe nisu samo simboličke nego fizičke i stvarne teritori-
jalne zajednice” (Katunarić, V., 2003: 174). Ovdje mora-
mo istaći da je svaka etnička zajednica politička zajed-
nica, barem u smislu antičkog određenja politike kao
brige o polisu, brige za zajednicu. „Zajednica, odnosno
grupa koju odlikuje zajedničko porijeklo ne znači da
je istovremeno i nacija. To je pojam kojim se posebno
naglašava politički identitet, koji proističe iz posebno-
sti kulturnog identiteta” (Elezović, S., 2022: 77). Veber
„političkom zajednicom” imenuje „zajednicu koja svo-
jim delanjem ispoljava spremnost na upotrebu fizičke
sile” kako bi potčinila „jednu teritoriju i ljude” koji se
na njoj nalaze (Veber, M., 1976: 7). Etnička zajednica je
pod imperativom vlastite uspostave kao političke na-
cije usljed izazova koje joj donose globalne tendencije
i uticaji.

Etnička zajednica se, dakle, vodi potrebom samoo-
držanja zbog čega se, suočena sa, za nju, razornim

eksternim uticajima, profiliše kao politička nacija. Logika etabliranja etničke nacije kao političke, u tradicionalističkim društvima, ogleda se u osiguravanju neophodne političke moći, povlaštene, privilegovane političke pozicije koja ima potencijal da državni aparat podredi sopstevnim interesima. U ostvarenju političkih ciljeva etnička nacija se vodi principom dominacije, tendencijom ostvarenja dominacije u društvu, što za rezultat, nerijetko, ima oblik političke nacije posvećene vrijednostima i interesima etnije.³ Ostvarivanje dominacije može podrazumijevati i nasilje, a sadržaj uspostavljenog principa može dovesti do represije, tiranije, aparthejda, drugim riječima, nekog oblika državnog terora.

Za vrijeme osmogodišnje vladavine Idi Amin je zemlju pretvorio u klaonicu. Zbog sumnji da su protivnici „doživotnog predsjednika“, ubijeno je 300 000 ljudi. U nizu južnoameričkih država prodržavni 'vodovi smrti', u ime nacionalne

- 3 „Na osnovu drastičnosti svojih sredstava uticaja, politička grupa je specifično sposobna za to da prisvoji za sebe sve moguće sadržaje nekog delanja grupe, i, u stvari, ne postoji valjda ništa na svetu što jednom bilo kada i bilo gde nije bilo predmet nekog zajedničkog delanja političkih grupa. Ali, s druge strane, politička zajednica može da se ograniči na zajedničko delanje čiji se sadržaj prosto-naprosto ne sastoji ni u čemu drugom do u produžavanju obezbeđenja stvarne vladavine nad jednom teritorijom, a ona je to dovoljno često i činila. Čak i u ovoj funkciji, delanje političke zajednice, i kad razne potrebe nisu nerazvijenije, predstavlja često samo intermitentno delanje koje se razbuktava u slučaju pretnje spolja ili iznenadne sopstvene, ma kako motivisane sklonosti ka nasilju” (Veber, M., 1976: 8).

sigurnosti, ubili su desetke tisuća svojih građana, navodnih protivnika vladajućih režima. Samo u Argentini za vrijeme vojne hunte, sredinom 1970-ih, 'nestalo' je 30-ak tisuća ljudi. Svoju ubilačko-terorističku praksu čelnici argentinske vojne hunte nazivali su 'ratom za slobodu i protiv tiranije'. Čileanska vojna hunta u vrijeme Augusta Pinocheta, u svojem bezumlju, u ime nacionalne sigurnosti, išla je toliko daleko da je protivnike režima bacala čak iz helikoptera u ocean (Bilandžić, M., 2010: 29).

Dominantna pozicija grupe omogućava joj da druge grupe depolitizuje. „Divljaci ubijaju jedni druge dok će civilizovani narodi, kaže Fichte, s izvesnom dalekovidošću, koristeći moć zakona, jedinstva i kulture, istrebiti jedni druge” (Berlin, I., 2006: 101). Za egzemplifikaciju potencijalnog kranjeg izraza depolitizacije određenih etničkih grupa, ili kategorija stanovništva od strane nadređene, povlaštene grupe (konkretno, u ovom slučaju, etničke) koja ima supremaciju, te državni aparat potpuno u svojoj vlasti, može poslužiti nacistička Njemačka. Propaganda, narativ, zakoni, institucije, službe sigurnosti, povrijeđeni ponos njemačke nacije omogućili su prvenstveno depolitizaciju određenih kategorija stanovništva, da bi zatim institucionalizovali nasilje. Princip uspostavljene „bio-vlasti” odgovara ratničkom odnosu koji smrt neprijatelja pretpostavlja kao uslov vlastitog života (Fuko, 1998). Depolitizaciju je slijedila dehumanizacija, tako da je humano postupanje prema „prljavim”, „nižim”, „zlim”, „štetnim” grupama bilo zakonski i moralno sankcionisano. „Italijanski i njemački vojnici opravdavali su nasilje depersonalizacijom svojih žrtava kao „alata sistema”, „svinja”, ili „pasa čuvara” (Stern, J., 1999: 82). Nažalost, ovo je tek

jedan od mnogobrojnih primjera identične prakse. Nepojmljive konsekvence genocida koji je izvršila nacistička Njemačka ukazuju na razorni, destruktivni potencijal etničke supremacije nad državom.

U dvadesetim godinama XXI vijeka, brojni akteri terorizma, ideološki motivisani i nezadovoljni pojedinci, radikalizuju se putem interneta (Foreign policy research institute; 3.1. 2023). Medijska promocija nasilja i netrpeljivosti dijelom je zaslužna za ekspanziju terorizma. Brojni primjeri u 21. vijeku poput genocida u Islamskoj državi, Mijanmaru i Sudanu, vode utisku da je univerzalna vrijednost ljudskog života sve više dezorijentisana, iscrpljena prenatlaženom viktimizacijom već poprilično desuspstancijalizovanih grupnih identiteta. Sama dehumanizacija ljudi motivisana razlikom porijekla, ubjeđenja, izgleda, statusa, zdravstvenog stanja, političkom orijentacijom nedvosmisleno potvrđuje da je superlativna odredba kojom neko sebi daje za pravo da odriče drugom čovjeku pripadnost ljudskom rodu lišena sadržine i bilo kakvog racionalnog uporišta.

Agresivna, autoritarna politika Zapada ugrožava suverenitet brojnih nezapadnih država. „Zapad je osvojio svet ne nadmoćnošću svojih ideja, vrednosti ili svoje religije [...], nego svojom nadmoćnošću u primeni organizovanog nasilja. Zapadnjaci često zaboravljaju ovu činjenicu; nezapadnjaci nikada” (Huntington, 2000: 55). Pod krinkom demokratizacije, kojom se zapravo negira sam princip republikanizma; pravo naroda na samoopredjeljenje i samoodređenje, te samim tim negira i

autonomija pojedinca koji su svojevolumno utemeljili neki poredak, sistem vladavine, pošto se podstiče pritiskom, zločinom i prinudom, širi se uticaj i ostvaruje dobit zapadnog kapitala. „Socijalna kontrola, međutim, potiče od moći koja je povjerena, nije preuzeta, od strane jedne grupe na drugu” (Keith, B., 1988: 46). Ekspanzija tržišnog transnacionalnog kapitalizma podstiče, stimuliše, kreira vrijednosti konzumerizma, individualizam, senzualizam, antitradicionalizam, koji povratno potvrđuju kapitalizam kao vrijednost. Kapitalizam figurira vrijednost kao profit, a dobro i korisnost kao isplativost. Sam koncept političke nacije dio je „unificirajućeg principa Zapadne civilizacije”, gdje se potpuno zanemaruje razlika konstituisanja nacija između Zapadnih i velikog broja nezapadnih društava. Vrijednosti tržišnog kapitalizma, odnosno njihova antifundacionistička i deesencijalizirajuća zasnovanost predstavljaju suštu suprotnost tradicionalnim vrijednostima zajednice. Ne toliko prodor Zapadnih vrijednosti, koliko agresivan, narcisoidan pristup u njihovom propagiranju i ozakonjivanju, kreira situacije u kojima etničke nacije, reagujući defanzivno, zadobijaju političku moć koja nerijetko zna zadobiti oblik supremacije etnije. „Ono što Zapadnjaci objavljuju kao benignu globalnu integraciju, kao što je obilnost svetskih medija, nezapadnjaci optužuju kao bezočni zapadni imperijalizam” (Huntington, 2000: 72). Supremacija etničke grupe rezultira negativnom reakcijom na pluralizam, razliku. Ako i prihvatimo stajalište Mihaila Bahtina da je „konstitutivni momenat svih zemaljskih moći nasilje, suzbijanje, obmana, uz strepnju i strah potčinjenih” (Bauman, 2010: 181), moramo se zapitati kolika je mogućnost otpora onih koji podnose

nepravedne zakone i trpe teror države čija je politika legitimisana voljom većine da se zaštiti njihova kultura izvornost, autonomija, našla svoj izraz u fundamentalizmu, radikalizmu, šovinizmu. Uspostavljeni princip političke dominacije određene grupe lišava subordinirane grupe mogućnosti ostvarenja vlastitih interesa i očuvanja tradicionalnih vrijednosti. „Terorizam svoju masovnost dobiva u 20 stoljeću, dok se 'globalni terorizam', sveprisutan u sadašnjemu vremenu pojavljuje u 21 stoljeću” (Marić, S., 2012: 91). Masovnost terorizma motivirše pitanje: Koji su to razlozi uticali na njegovo omasovljavanje?

Instrumentalizacija kulture i terorizam

Nasilje motivisano, uzrokovano političkim zahtjevom tiče se i kulturne dimenzije. Relacija kulture i politike je višeslojna, vrlo kompleksna, ali, prije svega, neminovna. Nedvosmisleno se može tvrditi i međusobna relacija politike i kulture koji utiče na njihovu „trenutnu” formu, odnosno sam oblik njihove manifestacije i značenje koje (kultura ili politika) imaju. Navedena „podrazumijevana” relacija može u određenim slučajevima rezultirati političkom instrumentalizacijom kulture. Anri Lefevr (1982) ističe da tamo „gdje kultura, fikcija ili realnost ima političko značenje, revolucija polazi od politike i tu završava, a da pri tome ne posjeduje ekonomiju” (str. 203). Praksa političke dominacije uspostavlja oblik kulture koji afirmiše, legitimiše aktuelnu politiku. U izloženoj situaciji kultura se konkretizuje kao instrument opravdanja, ostvarenja ili očuvanja

moći. Hantington (2000) određuje moć kao „sposobnost osobe ili grupe da promeni ponašanje druge osobe ili grupe”, a ponašanje, dalje tvrdi, „može da se promeni putem podstreka, prinude ili opominjanja” (str. 92). Posredstvom kulture upravo je omogućeno da se ostvari potrebno dejstvo; ponašanje koje odgovara aktuelnoj poziciji moći.

U kontekstu pomenute sporne manifestacije političko-kulturne relacije može se i nasilna reakcija posmatrati kao reakcija na kulturu, naročito ako je u pitanju kultura koja posreduje interes konkretne politike. U društvima gdje imamo za slučaj ugrožavanje građana od strane državne vlasti, kultura je potencijalno sredstvo subordinacije svih elemenata podređenih državnog sistemu. Žak Derida tvrdi pozitivnu i negativnu ulogu državne suverenosti, a ugrožavanje građana od strane državne vlasti upravo odgovara negativnoj suverenosti. Suverenitet države može biti „okvir ugrožavajućih učinaka (provedba represije) države unutar vlastitih granica. [...] Prema procjenama, tijekom 20. stoljeća, više je ljudi ubijeno od strane svoje vlade nego od inozemnih vojski” (Bilandžić, M., 2010: 29). Polje kulture koristi promociji i ekspanziji (kvalitativnoj i kvantitativnoj) postojećeg „okvira ugrožavajućih učinaka”. Brojne terorističke organizacije, naročito one ljevičarske, nastale su kao radikalna reakcija određenog broja ljudi na politički instrumentalizovan kulturni okvir koji ih ugrožava.

Primjer takve vrste nasilja predstavlja teroristička organizacija RAF (Rote Armee Fraktion). Nastala je 60-ih

godina prošlog vijeka kao reakcija na nacističku prošlost njemačke, i prisustvo članova bivšeg fašističkog režima u strukturama vlasti, frakcija Crvene armije, u namjeri da promjeni poredak, vrši terorističke napade kako u SR Njemačkoj tako i u drugim zemljama zapadne Evrope. Frakciju je izrodio brutalan odgovor policije na studentskim protestima 60-ih godina. Ta organizacija, između ostalog reagovala je na kapitalizam paljenjem robnih kuća, pljačkom banaka (čime su, kako navode, vršili eksproprijaciju vrijednosti). Reagovanjem na vojni angažman u Vijetnamu, učesnici protesta u Njemačkoj, smatrali su politiku tadašnje vlasti nekompatibilnom kulturnim vrijednostima koje su promovisane. Reakcijom na isključivost u vrednovanju, i na tadašnju intervenciju vlasti na polju kulture, veliki broj ljudi izgubio je povjerenje u demokratski potencijal političkog poretka, i vrijednosti koje je dati poredak promovisao. Većina tadašnjih anketa pokazala je veliku simpatiju stanovništva Njemačke prema navedenoj organizaciji, naročito među mlađom populacijom.

Nasilje kao instrument kulturnog otpora predstavlja fenomen u kojem se nasilje koristi kao sredstvo za suprotstavljanje i borbu protiv određenih kulturnih normi, vladajućih sistema ili političkih režima. Nasilje kao instrument kulturnog otpora može se manifestovati na različitim nivoima društva, uključujući individualno, grupno i kolektivno nasilje. Kada, na primjer, jedna kultura pokušava nametnuti svoje vrijednosti, jezik, religiju ili običaje drugim kulturama, nasilje može postati odgovor na takvu dominaciju. Nasilje u ovom kontekstu predstavlja otpor uspostavljanju ili

uspostavljenoj kulturnoj hegemoniji. Baskijska nacionalističko-separatistička grupa ETA (Baskijska domovina i sloboda), upućuje na reakciju na uspostavljanje kulturne hegemonije. ETA se bavila promovisanjem baskijske kulture, i vršila terorističke napade na civilne i necivilne ciljeve na teritoriji Baskije i cijele Španije. Pomenuta frakcija smatrala je nedopustivim definisanje vlastite kulture u okviru španske. Afrički, nacionalni kongres (ANC) zalagao se za ravnopravnost crnačkog stanovništva u Južnoafričkoj Republici. „Do 1960-ih ANC je svoje ciljeve nastojao ostvariti miroljubivim sredstvima. No učinci beskrupulozne politike aparthejda, koja je kao službena politika u Južnoafričkoj Republici ustanovljena 1948, gurnuli su ANC k uporabi nasilja i terorizma” (Bilandžić, M., 2010: 39). Pod vođstvom Leha Valse, u Poljskoj, 1980. godine, stvoren je sindikat Solidarnost. Solidarnost se zalagala za političku i ekonomsku transformaciju Poljske, zbog čega je uslijedio državni teror usmjeren prema organizaciji, koji je trajao osam godina. Rimska vladavina Judejom, koja je otpočela početkom prvog vijeka, odnosno porezi stanovništvu doveli su do pobune koja je inicijalno ekonomsko pitanje preobrazila u etnički problem. „Da bi nametnuli svoje stavove o etničkoj, a napose vjerskoj čistoći (...), zeloti su ubijali one za koje su smatrali da čine 'zlo'. Naravno, oni su bili ti koji su određivali što je 'ispravno' i 'dobro'” (Bilandžić, M., 2010: 59). „Samoubilačke napade koristila je u staro doba židovska sekta *sicairisi* i islamski *hašašini*. U osamnaestom stoljeću samoubilačke napade koristili su muslimani u jugozapadnoj Indiji, sjevernoj Sumatri i na južnim Filipinima boreći se tako protiv zapadnjačke

dominacije i kolonijalizma” (Kalinić, P., 2003: 45). Palestinci su terorizmom odlučili iznuditi kompromis sa Izraelom, južnomolučki separatisti su se odlučili za terorizam da bi se odvojili od Indonezije, Tamijski tigrovi su na isti način vodili borbe protiv vlade Šri Lanke. Južnoafrički ANC, ostvarivši, kroz kontinuiran pritisak, konačno ukidanje politike aparthejda, te zadobivši pravo političkog djelovanja ubjedljivo odnosi pobjedu na izborima 1994. godine. „Tridesetogodišnja teroristička kampanja bila je ANC-u jedino sredstvo na raspolaganju, dok je svaki drugi oblik zakonite opozicije bjelačkoj supremaciji bio onemogućen. Od terorističke organizacije ANC je postao nositelj vlasti u JAR-u” (Bilandžić, M., 2010: 40).

Terorizam i odnos prema drugosti

Interesi zbog kojih su ljudi upućeni jedni na druge, istovremeno, jesu i razlog razdora među njima. Svako ljudsko biće brani svoju bitnost, a tu „samobitnost” individua nerijetko doživljava dijelom šireg, njoj prethodećeg, nadređenog i definišućeg grupnog okvira. Čovjek se tek u zajednici potpuno realizuje, stalno upućen na druge, obraćajući se sebi misleći na drugu svijest, često zanemarujući svoju najprimarniju odredbu. „Ako suštini Drugog pripada da, pre svega i nesvodivo, bude 'sagovornik' i 'oslovljeni', to 'puštanje-da-bude' pustiće ga da bude ono što jeste. Poštovaće ga kao sagovornika-oslovljenog” (Derida, 2001: 89). Ovo prije svega znači u drugome vidjeti biće, prevashodno u Drugome pretpostaviti čovjeka. Vidjeti drugog prevashodno kao

interes, kroz sopstveni interes, sagledati ga kao skrivenu motivaciju koja ima zbunjujuće ili enigmatično dejstvo na naše namjere, planove, želje, volju usmjerenu na nas. Pri takvom viđenju drugi se lišava poštovanja, on nije više nije oslovljeni već prozvani. Drugost uzeto kao nepoznato dejstvo za svrhu, protivrječi drugosti kao svrsi, zasebnoj, autonomnoj. Drugo se pretpostavlja kao sredstvo i u ovom se činu razotkriva princip dominacije. Umjesto toga, u razlici bi trebalo da se prepozna zajedničko. Dominacija odnosa bi, kako na istom mjestu poentira Derida, uslovila prisustvo nasilja u tolikoj mjeri da „ne bi moglo ni da se pojavi ni da bude imenovano”. Možda se može dalje zaključiti da dominacija odnosa falsifikuje sam odnos. Dok se dominacija do kraja ne uspostavi na nju se može reagovati, kada je konačno uspostavljena, tada se gubi iz vida.

Reakciju na neuvažavanje zasebnosti motiviše odricanje primarnosti koja je, paradoksalno, esencijalno artifičijelna. Zasebnost zasnovana u društvenom okviru usvaja arifičijelno kao naravno, faktično, te se i sama osobenost, autentičnost viđenja ispostavlja kao posredovani oblik subjektivne percepcije. Aprioran artifičijalan okvir odvraća od „suštine drugog”, iz čega emanira cirkularni odnos dominacije. Odnos dominacije uzrokuje reakciju koja poprima i nasilan oblik. Nesrazmjer moći suprotstavljenih povod je očaju i frustraciji koja se deformira u terorizam. Bodrijar (1994) ide toliko daleko da cijeli sistem u globalu imenuje terorističkim. „Jer teror nije toliko teror nasilja i nesrećnog slučaja koliko je teror neizvesnosti i odvraćanja. Grupa koja je simulirala 'hold-up' već je doživela da

bude teže osuđena nego za stvarni hold-up: atentat na sami princip realnosti je teži prekršaj nego stvarni napad” (Bodrijar, 1994: 41).

Nadilaženje horizonta fenomenalnog, koji, kao što je već istaknuto, jeste i sam artificijalan, upućuje na još jednu bitnu stavku koja se tiče problema nepoštovanja drugosti. U horizontu beskonačnog drugost se isključuje, tako da se ekskluzija drugog transferira i u područje konačnog. „Iako, kako Kur'an kaže, 'tko hoće, neka vjeruje, a tko hoće – neka ne vjeruje!' (18:29), ovo 'pravo da se misli što god netko poželi ipak ne uključuje pravo na javno izražavanje svojih vjerskih ili moralnih uvjerenja s namjerom preobraćenja ljudi na lažnu posvećenost'” (Žižek, 2015: 28). Napad na religiju, „boghuljenje” je, istovremeno, nešto što „teži poremetiti životni odnos” (Žižek, 2015: 28). „Životni odnos” može takođe poremetiti ugrožavanje kulture, tradicije, političkog ili ekonomskog poretka, a ugrožavanje izaziva reakciju. Posredstvom ugrožavajućih uticaja definiše se strana, drugost koja izražava otpor. Terorizam je ekstremni oblik takve vrste otpora koji je motivisan nedostatkom legitimnih načina za ostvarenje političkih zahtjeva, političke moći (koja će zastupati i eventualno ostvariti zahtjeve grupe). „Strah je suštinska karakteristika terorizma: dok teroristi imaju različite navodne ciljeve, skoro svi koriste strah kao instrument za postizanje svojih ciljeva” (Stern, J., 1999: 69). Pojedine organizacije su terorističkim djelovanjem vršile kontinuiran pritisak na državnu vlast, čime su označavale svoju političku relevantnost koja im je u legalnom obliku bila oduzeta. Naposljetku, neke od tih organizacija (ANC,

Hamas, Hezbolah, Fatah, Talibani) koje su bile određene kao „terorističke” zadobile su političko priznanje, te ostvarile promjenu u društvu, čak osvojile državnu vlast i zadobile međunarodnu podršku.

Nasilnim reagovanjem na politiku koja delegitimira suprotnost, razliku, diferentnost, osvjeđuje se delegitimiran zahtjev subordinirane grupe koju princip dominacije suštinski ugrožava. „Reagovanje na razliku uglavnom je manifestacija, rezultat političke, društvene, kulturne prakse, odnosno tendencije obezvjeđivanja elemenata koji se ne mogu poistovijetiti s populacijom koja reaguje” (Elezović, S., 2022: 117). Ekstremna reakcija grupe čiji su zahtjevi delegitimirani doprinosi daljnjoj diskriminaciji pripadnika te grupe. „Uvid da oni nisu poput nas, da ne žele biti poput nas i da nas mrze, toj prijetnji daje previše intiman status” (Furedi, F., 2009: 149). Terorizam je „drugo ime za poteze očajnika” (Kalinić, P., 2003), proizvod nesrazmjernog odnosa moći koja za rezultat ima brutalan odgovor koji osvjeđava frustraciju kolektiviteta.

ODNOS NASILJA I KULTURE: OD NASILJA KA KULTURI I OD KULTURE KA NASILJU

Posredstvom sadržaja u koji smo imali priliku da se uputimo može se potvrditi interferirajući karakter odnosa nasilja i kulture. Nasilje predstavlja autentičan oblik, odnosno manifestaciju dinamizma u prirodi. Upravo nasilje, odnosno ugroženost koju nasilje generira, ima bitnu ulogu u motivaciji grupisanja organizama, čime se povećava šansa preživljavanja svakog člana grupe. Fizička ugroženost od predatora, ali i drugi izazovi direktan su uzrok biomorfoloških i socio-psiholoških adaptacija i modifikacija živih organizama. Ljudska vrsta nije izuzetak od ovoga pravila. Upravo je odnos spram okoline presudno uticao na postanak i razvoj homosapijensa, pri čemu je nasilje odigralo ključnu ulogu za motivaciju prvobitnog ljudskog udruživanja.

Već kod čovjekolikih majmuna primjetan je moment infanticida, odnosno čedomorstva, koji je direktno u vezi sa fizičkom inferiornošću ženki (izražen polni dimorfizam) i njihovim zavisnim položajem za vrijeme trajanja trudnoće, ali i, posle, u toku brige o

mladuncima. Potreba za zaštitom motivisala je prvobitne oblike kohabitacije, odnosno uslovila trajno udruživanje mužjaka i ženki, a posljedično i daljnje uvećavanje zajednica. Već kod našeg davnog pretka homo erectusa primjetan je pomenuti dimorfizam. Međugrupni sukobi, borbe za teritoriju i ključne resurse vremenom su motivisali daljnje povećanje i usložnjavanje grupe. Organizovani život grupe doprinio je evolutivnom razvoju i porastu inteligencije. Nasilje je, dakle, bila generativna sila, pokretač prvobitnog ljudskog udruživanja. Adaptacijski izazovi unutar zajednice stimulisali su evolutivni iskorak kod čovjeka. Antropološke i paleoantropološke studije potvrđuju polazišnu pretpostavku prvog dijela monografije, da je nasilje, zaista, u korišćenju motivacije prvobitnog ljudskog udruživanja.

Dalje, pretpostavljena je proaktivna uloga kulture na porast netrpeljivosti, nasilja, osjećaja ugroženosti, nepovjerenja, straha kod stanovništva. Rast medijskog uticaja prati pad međusobnog povjerenja među ljudima. Gubitak direktnog odnosa spram bliže okoline, koji je direktna posljedica uticaja televizije i drugih medija, uticao je na porast nepovjerenja građana u savremenim društvima. Pomenuta uloga medija jeste zapravo tek instrument politike, segment djelovanja kulture koja je u funkciji promocije, legitimacije i opravdanja strukturalnog nasilja koje svoj izraz nalazi u normativnosti, odnosno u normativnom nasilju. Normativno nasilje je često način održavanja ili konkretizacije principa dominacije u društvu, uz pomoć koje privilegovana grupa realizuje vlastite interese na račun onih grupa koje su im podređene. Normativno

nasilje jeste „oblik strukturalnog nasilja” koje predstavlja „dio procesa normalizacije strukturalnog nasilja” (Ćirjaković, Z., 2015: 19). Normativno nasilje je dio strukturalnog nasilja, ili konkretan vid strukturalnog nasilja. Strukturalno nasilje promoviše i opravdava i sama kultura, pa, stoga, možemo govoriti i o kulturnom nasilju. Kultura može, a često i jeste, u službi, funkciji opravdavanja, legitimacije i promocije strukturalnog nasilja u društvu. „Kulturno nasilje čini da direktno i strukturno nasilje izgleda, ili se čak oseća, kao dobro – ili bar ne kao loše” (Galtung, 2009: 274). Politička propaganda služi se „homogenim predrasudama” (Luhmann, 1992: 29), kako bi ozvaničila i označila supremaciju određene društvene grupe. Kulturno djelovanje na ovom planu, dakle u službi strukturalnog nasilja, prikriva i čini neprimjetnim prisutno normativno nasilje djelujući tako da ga prezentuje kao normalnost, umjesto kao odstupanje od normalnog. Dakle, kultura može biti snažan, pa i presudan, agens porasta nasilja u društvu.

Kultura u presudnoj mjeri oblikuje „prihvatljivo” ponašanje, postupanje, djelovanje u jednom društvu, poretku. Normativno nasilje slijedi ono što je u kontekstu kulture prihvatljivo, a, ponekad, je i prvi korak, inicijator određenog kulturno prihvatljivog, poželjnog ponašanja, postupanja. Medijsko propagiranje aksiološke nesrazmjernosti različitih grupa olakšava, ohrabruje, omogućava strukturalno nasilje, instrumentalizaciju razlike. Normativno nasilje je praksa ozakonjavanja društvene; pravne, ekonomske, političke nejednakosti u okviru konkretnog poretka. To je otvoreni put

ka legitimaciji fizičkog nasilja nad onima čija su prava derogirana.

Naposlijetku, nasilje se može manifestovati kao reakcija na kulturu koja je u funkciji, to jest slijedi i promovira strukturalno nasilje. U ovom kontekstu govorimo o nasilju kao otporu, kao o reakciji. Odsustvo legitimnih, pouzdanih i obećavajućih načina za poboljšanje položaja subordiniranih grupa legitimira, kod pripadnika tih grupa, nasilje kao sredstvo za postizanje političkih ciljeva i ostvarenje političke moći. Izrazit primjer reagovanja na represiju sistema, na strukturalno nasilje i podređenost, odnosno zanemarenost u društvu jeste terorizam. Terorizam, kao izraz očajja, jeste fenomen u kojem i opresovani i opresor ulaze u dijalektičan odnos u kojem se obje strane služe strahom zarad maksimizacije vlastitih političkih ciljeva.

Dominantna pozicija grupe omogućava joj da druge grupe depolitizuje. Lišenost političke moći označava krajnju nemoć subordinirane grupe da osigura vlastite interese, to jest da ostvari vlastite ciljeve i osigura, obezbijedi sopstveni interes. Kada se na političkom planu ne mogu realizovati ciljevi koji su za grupu važni, i kada je ta grupa izložena, po nju, razornim uticajima djelovanju, reakcija na represiju, izolaciju, zanemari vanje, ugrožavanje, izloženost može biti brutalna, razorna, ekstremna. U načelu riječ je o reakciji na instrumentalizaciju života, kulturu koja je u funkciji promocije i opravdanja represivnih mjera, normativnog nasilja. Dominantna grupa u društvu ili superiorniji eksterni faktor mogu razorno djelovati na vrijednosti,

život, tradiciju, kulturu, odnose neke grupe ili dijela stanovništva. Ograničavanje sloboda, djelovanja, prava određenih grupacija ili slojeva stanovništva moti više nasilno reagovanje, koje uobičajeno nastupa kada su sva ostala raspoloživa sredstva iscrpljena, odnosno kada je onemogućeno političko ostvarenje zahtjeva tog stanovništva ili grupe.

Teroristički akti su brutalni, monstruozi činovi kojima se nastoji ugroziti, destabilizovati poredak. To u osnovi jeste djelovanje protiv poretka, vlasti, režima, strukture čije djelovanje se od strane počinitelja rezonuje kao neprihvatljivo. Poredak svoj simbol, izraz ima u kulturi, kulturi koju kreira i koja povratno kreira ambijent u kojem je i sam poredak samorazumljiv. Otpor kulturi, u tim uslovima, neminovno je otpor uspostavljenom okviru djelovanja, koji, pak, bitno ograničava opseg djelovanja svima koji su mu suprotstavljeni.

Dijalektičan odnos nasilja i kulture pregnantno je područje za promišljanje i istraživanje. Upućivanje u datu relaciju doprinosi dubljem i potpunijem uvidu u samo funkcionisanje društva i čovjeka u društvu. Nasilje ne samo što je generativna sila u formiranju prvobitnih ljudskih zajednica, odnosno, drugim riječima, u formiranju i oblikovanju ljudske kulture, već je i stalno prisutan fenomen unutar svake kulture. S jedne strane, kultura promoviše nasilje, usmjerava ga, takoreći, disciplinuje i kanališe, dok, s druge strane, nasilje može biti direktan izraz otpora na kulturu, odnosno kulturnu politiku, njene manifestacije i posljedice njenog manifestovanja.

Prof. dr Merima Jašarević,
vanredni profesor Univerziteta
„Džemal Bijedić“ u Mostaru

RECENZIJA DJELA NASILJE I KULTURA, ELEZOVIĆ, S.

Čini se da povijest ljudske civilizacije, povijest onoga što zovemo u sociologiji i kulturnoj antropologiji prapočetkom civilizacijskog jeste „*mukotrpno*“ rađanje. Sukob je odredio tok povijesti. Povijesno sukobe koje je pratio fenomen podjele rada i kolektivne svijesti doveo je do društvenog organiziranja kroz namećanje volje najčešće jednine nad manjim i podložnijim grupama i pojedincima. Frojd nas podsjeća na priču o sukobu dvojice braće u prahistorijskom kontekstu koji da bi se domogli moći svrgavaju figuru oca ubistvom. Kasnije, taj događaj će biti epohalan jer dijeli jedan rod na dva totemom zaštićena roda koji će se podijeliti i teritorijalno i krvnosrodnički utemeljivši početak civilizacijskog kroz nasilje i grižnju savjesti (Frojd, S.) Sukobi, nasilje su neodvojiv oblik ljudskog djelovanja kojeg prate ne samo osjećaji grižnje savjesti već i ljubomore, te tendencionog sadizma i „*vladanja nad*“. Rađanje kulture nikad nije bio jednostavan niti

lagan proces što se kroz čitanje ove Elezovićeve monografije jasno prati.

Dakle, nasilje, u različitim oblicima, oduvijek je neodvojivi dio ljudskog društva. Društvena stvarnost, društveni kontekst pa i samo društvo, u najširem smislu, neodvojivi su od nasilja. Iako je riječ o fenomenu koji se uobičajeno percipira kao anomalija, odstupanje od normalnog društvenog stanja, kao antisocijalan, njegova permanentna i raznovrsna socijalna zastupljenost zaslužuje da se temeljito razmotri odnos nasilja i društva. Nasilje je fenomen oblikovan društvenim normama, kulturnim vrijednostima, institucionalnim strukturama, koliko i element koji je ključan za uspostavljanje pomenutih normi, vrijednosti i struktura.

U ključnoj mjeri sociološka monografija **Nasilje i kultura** razmatra nasilje kao kohezivni element, kao i opšti katalizator društvene dinamike i društvenog progressa. Ovaj rukopis predstavlja utemeljenu, razboritu i intelektualno stimulativnu elaboraciju interferirajuće suštine relacije nasilja i kulture, posredstvom čega se, na eklatantan način, eksplicira uloga nasilja u društvu, za društvo, na karakter društvene stvarnosti i oblik društvene strukture. Kultura je u Elezovićevom pristupu ono što je za svijest čovjeka određujuće; – ključni momenat u oblikovanju i razvoju ljudske svijesti. Istovremeno, autor razmatra ulogu nasilja u formiranju same kulture. Sam autor za ključnu namjeru monografije ističe osvjetljavanje konstitutivne i konstruktivne uloge nasilja u odnosu na kulturu.

Monografiju je sačinjena od tri dijela u kojima se na različite načine pristupa relaciji nasilja i kulture. U prvom dijelu nasilje je pretpostavljeno kao jedan od ključnih faktora koji je motivisao prvobitno udruživanje ljudi, odnosno pripadnika vrste *Homo*. Brojni antropološki, paleoantropološki i arheološki nalazi potvrđuju datu pretpostavku. Infanticid, seksualni dimorfizam i ranjivost majki za vrijeme trajanja trudnoće i u ranoj fazi brige za mladunčad kreirali su potrebu formiranja trajnijih udruživanja ženki sa mužjacima. Vremenom su grupe sve više rasle i tako je porast brojnosti grupe uslovljavao formiranje srazmjernih grupa koje bi im bile konkurentne. Pitanje sigurnosti, ranjivosti, ugroženosti motivisalo je, dakle, formiranje ljudskih zajednica, ali i uticalo na porast kompleksnosti ljudskih grupa, napredak čovjeka i porast njegove inteligencije, razvoj i oblikovanje kulture.

Obilato su korišteni navodi iz brojnih istraživanja, iz različitih naučnih disciplina, koji potkrepljuju polazišnu pretpostavku, ali i produbljuju uvide u socio-biološke faktore koji su uticali na razvoj samog čovjeka, njegove inteligencije, svijesti, njegove fizionomije. Naglašeno je da i kulturna dimenzija igra bitnu ulogu u određivanju oblika ljudske svijesti, ljudskog djelovanja, odnosno rezonovanja i percepcije stvarnosti.

U drugom dijelu nasilje je predstavljeno kao posljedica djelovanja kulture. U prvom planu razmatra se normativno nasilje u kontekstu socijalnih, političkih i ekonomskih promjena u XX i XXI vijeku. Normativno nasilje predstavlja oblik strukturalnog nasilja. Autor

potencira ulogu normativnog nasilja u legitimizaciji nasilja, koje za cilj ima kreiranje pravne, ekonomske i političke nejednakosti. Normativno nasilje za posljedicu ima naturalizaciju diskriminatornog odnosa. Autor ističe uticaj masovnih medija kao sve relevantniji faktor u kreiranju atmosfere nesigurnosti i nepovjerenja. Porast uticaja masovnih medija u direktnoj je vezi s padom međusobnog povjerenja među ljudima. Sve izražena distanciranost među ljudima pogoduje fabrikacijama realnosti, kreiranju osjećaja izolacije i straha, koji dalje, nerijetko, rezultiraju instrumentalizacijom razlike. Uloga medija u promociji normativnog nasilja je ogromna, ako ne i presudna.

„Nasilje kao instrument ostvarivanja političkih ciljeva: fenomen terorizma u kontekstu kulturnog otpora”, naslov je trećeg dijela monografije. Elezović u ovom dijelu razmatra nasilje kao reakciju na kulturu, djelovanje kulture, kulturnu politiku koja je u službi promocije subordinacije, depolitizacije i deesencijalizacije „neoficijalnih” i nedominantnih grupa.

Dominantni kulturni uticaj može biti faktor koji ugrožava subjekte i grupe koji pripadaju nekim drugim kulturama, u posjedu su vrijednosti s kojima se dominantni obrazac direktno konfrontira. Prinudna narav određenog kulturnog uticaja može ugrožavati autentičnost, autonomiju i integritet subjekata i različitih društvenih grupa. Nasilje u ovom kontekstu autor razmatra kao oblik reakcije, vid otpora na ugrožavajuću izloženost djelovanju kulture dominante društvene grupe. Terorizam je, na ovom mjestu, kategorisan kao „potez

očajnika”, ekstreman oblika nasilja koji u svojoj osnovi nužno ima politički zahtjev. Razmotren je i momenat terora države, te terorizma kao reakcije na teror. Na distinkciji između terora i terorizma naročito je insistirano od strane autora. Tako su eksplicirana dva aktera čije se djelovanje temelji na istom principu; – na promociji straha, posredstvom medija, bez kojega ni jedna strana ne bi mogla crpiti legitimaciju za svoja djela. Terorizam je i simbolička borba, u kojoj se brutalnošću podstiče isključivost. Bodrijar ističe kako je u svojoj suštini terorizam „imoralan”. Stefan Elezović, međutim, u suštini terorizma uočava dvostruko zlo. Dva aktera, sistem i teroristi, služe se na različite načine događajem, „slikom”, predstavom užava, monstruoznosti za uspostavljanje isključivosti, odnosno ekskluziviteta kulture, odnosno grupe koju ta kultura predstavlja.

Naposlijetku, monografija je zaključena završnim poglavljem, koje figurira kao sažet pregled prethodnih poglavlja i kojim se eksplicira sama suština predstavljenog dijalektičnog odnosa nasilja i kulture. Nasilje je generativna sila u formiranju prvobitnih ljudskih zajednica, kao što je i sveprisutan fenomen u kulturi. Kultura generiše, promoviše, kanališe nasilje, kao što i, povratno, nasilje može biti direktan izraz otpora na kulturu, odnosno njenu sadržinu, suštinu, djelovanje, njen oblik i vrijednosti.

Naučna monografija pod nazivom *Nasilje i kultura* predstavlja prvenstveno studiozan poduhvat kojim se demonstrira kompleksnost relacionizma fenomena nasilja i kulture, te eksplicira interferirajući odnos među

njima. Svojom sadržinom ova studija predstavlja zanimljiv i koristan materijal za proučavanje kako onima koji su dublje upoznati s tematikom o kojoj je riječ, tako i onima koji se sa njom prvi put susreću.

Stoga, Elezevićeva metodičnost u izlaganju mišljenja o konceptima nasilja je nužna jer danas nam je vrlo neophodna jezička ozbiljnost, kao i znanstvena studioznost, i intelektualna povećenost. Sve predhodne elemente, rukopis pod nazivom ***Kultura i nasilje*** posjeduju, te vrlo rado preporučujem za širu čitalačku javnost kao i za studente društveno-humanističkih znanstvenih preokupacija.

U Mostaru, 10.11. 2024. godine

Prof.dr Duško Vejnović,
redovni profesor
Univerziteta u Banjoj Luci

RECENZIJA MONOGRAFIJE

NASILJE I KULTURA,

AUTORA STEFANA

ELEZOVIĆA

Naučna monografija *Nasilje i kultura*, autora Stefana Elezovića, predstavlja zanimljivu i ozbiljnu studiju odnosa kulture i nasilja. Autor kao osnovnu namjeru ove studije navodi osvjetljavanje konstitutivne i konstruktivne uloge nasilja u odnosu na kulturu. Relacija kulture i nasilja je hipostazirana, opisana i potkrijepljena dijalektički. Strukturalno, metodološki monografiju čine četiri dijela, četiri poglavlja. Tri poglavlja predstavljaju tri perspektive sagledavanja relacije nasilja i kulture, dok se u, zaključnom, četvrtom poglavlju daje osvrt na prethodna poglavlja i, zaključno, karakter odnosa kulture i nasilja, koji se u svojoj mnogostrukosti, višeznačnosti, suštini određuje kao interferirajući i uzajamno određujući. Autor u prvom poglavlju pretpostavlja nasilje kao ključni faktor koji je motivisao udruživanje ljudi. Fenomen nasilja je predstavljao

bitan faktor u nastanku prvobitnih ljudskih zajednica. U studiji navedeni rezultati paleoantropoloških, antropoloških i arheoloških istraživanja osvjetljavaju infanticid i seksualni dimorfizam kao dva faktora koji su imali presudnu ulogu u udruživanju ljudi. Biološki faktori, kako autor uočava i navodi, uslovlili su prvobitne oblike ljudske združenosti koja je postajala sve kompleksnija. Kasniji društveni razvoj odrazio se na fiziološku, kognitivnu, morfološku konstituciju čovjeka. Nasilje je motivisalo ljude da kreiraju sve sofisticiranije oblike saradnje, kooperacije, sve složenije strukture i kompleksniju podjelu rada. Život čovjeka u društvu kreirao je kulturu, kao specifično ljudski artefakt koji oblikuje i determiniše svijest, samim tim djelovanje, prakse, rezonovanje ljudi. Autor monografije, kolega Elezović identifikuje u nasilju generativnu silu čija je posljedica tješnja i stalna saradnja ljudi iz koje se dalje razvilo društvo, kao i kultura, u najširem smislu. Kultura nije, naravno, tek posljedica pragmatične adaptacije ljudi na permanentno nasilje. Sama kultura ima značajan uticaj na porast nivoa nasilja u društvu. U drugom poglavlju, autor se upravo osvrće na pomenutu ulogu kulture u promociji, normalizaciji i izazivanju nasilja. Posebna pažnja posvećena je masovnim medijima, kao moćnom instrumentu u oblikovanju mišljenja i stavova javnog mnijenja. Porast uticaja masovnih medija direktno je povezan sa padom međusobnog povjerenja među ljudima. Redukcija neposrednog kontakta uticala je na uvećanje osjećaja nesigurnosti, straha, podozrenja među populacijom. Strukturalno nasilje i normativno nasilje predstavljeni su u kontekstu kulturnog djelovanja, medijskog djelovanja. Autor je

metodično predstavio ulogu kulture u promociji straha, instrumentalizaciji razlika, te ilustrovao medijску promociju, racionalizaciju, odnosno normalizaciju strukturalnog i normativnog nasilja u društvu.

Autor Stefan Elezović i u trećem poglavlju razmatra karakter, ulogu i dejstvo strukturalnog i normativnog nasilja (kao dijela strukturalnog) na društvo, Strukturalno i normativno nasilje autor ogoljuje i predočava ga kao kulturni diktat koji delegitimizuje, ugrožava i diskriminiše brojne grupe, ali i pojedince, koji se ne identifikuju sa vrijednostima i normama kulture koja im se, na direktan ili indirektan način, nameće. Otpor nasilju sistema, manifestovanom u strukturalnom i normativnom okviru, te invazivnom i razornom djelovanju kulture nerijetko je samo nasilje. Nasilje kao reakcija na kulturološke i političke faktore ukazuje, između ostalog, i na društvenu nejednakost, na nemogućnost ostvarenja političkih i drugih interesa nedominantnih, odnosno podređenih grupa. Autor Elezović posvećuje naročitu pažnju fenomenu terorizma koji sagledava kao radikalni vid nasilja koji u pravilu jeste izraz nemoći. Elezović dalje uočava da je zajednička odrednica u definicijama terorizma zapravo postojanje političkog zahtjeva, koji nije moguće ostvariti u normalnim okolnostima. Terorizam je predstavljen kao fenomen koji je u stalnom antagonizmu spram terora države. Ovakav pristup osvjetljava širu problematiku fenomena terorizma, te ga nužno situira u kulturni kontekst, koji, kako sam autor ne propušta eksplicirati, nužno pretpostavlja određeni politički poredak, izvjesnu društvenu hijerarhiju. Kada

kulturna politika marginalizuje određene zajednice, potiskuje ili negira njihove identitete, autonomiju i autohtonost za posljedicu možemo imati nasilje kao oblik borbe za prepoznavanje, slobodu, jednakost ili privilegovani status. Kroz tekst se usredsređeno implicira da je nasilje i kolektivna posljedica ukorijenjenih strukturalnih nejednakosti.

Nasilje i kultura je naučna monografija u kojoj je iz sociološke perspektive analizirana relacija nasilja i kulture. Ova monografija predstavlja uspješan, studiozan i pohvalan poduhvat predstavljanja kompleksnosti odnosa nasilja i kulture. Na krajnje sveden, ali informativan, popularan i metodičan način, tri pristupa temi nasilja u kontekstu kulture osvjetljavaju fenomen nasilja kao bitan faktor u nastanku kulture, u razvoju samog društva, ali i kao konstitutivni element svake kulture. Ponekad se čovjek pita da nije duh većine balkanskih naroda zauvijek zatrovan i da možda nikada više neće moći ništa drugo do jedno: da trpi nasilje ili da ga čini,” kako je isticao nobelovac Ivo Andrić.

Banja Luka, 28.11.2024.godine

REGISTRI

Pojmovni registar

- Agresija 22, 27, 41, 73, 78, 81,
91, 97, 115, 125–126
Agrikultura 25–26, 37
Anarhija 59
ANC 130–131, 133
Apartheid 123, 130–131
Ardipithecus ramidus 30
Australopithecines 15, 32
Australopithecus africa-
nus 30
Autohtonost 56, 94
Autonomija 48, 56–59, 75, 87,
103, 126–127, 132
Biološki 21, 39, 43, 100–101,
108–109
Biopolitika 62
Borba za opstanak 23
Bipedalizam 30
Čedomorstvo 17, 19, 135
Dehumanizacija 77, 124–125
Demokratija 55, 57, 94–95
Demokratizacija 96, 120, 125
Depersonalizacija 76–78, 81,
124
Depolitizacija 109, 113, 124,
138
Desakralizacija 69, 72, 79
Desni terorizam 106–107
Diskriminacija 61, 66, 77, 80,
86, 101–103, 105, 113, 120,
134
Diskurs 65, 95, 100, 103, 117,
120
Država 28, 55, 57, 64, 66, 73,
78, 80–81, 83, 90–91, 93,
95, 98–101, 104–109, 117,
119–121, 123–125, 127–128,
130, 133–134
Društvene norme 60
Društvo 12–14, 16–17, 20,
22–26, 28–29, 35–36,
39, 41–51, 55, 57, 59–63,
65–74, 77–86, 88–89,
93–94, 96–105, 107–110,
113–114, 116–117, 119, 121,
123, 128–129, 132, 134,
136–139
Domestifikacija 25, 37, 39

- Dominacija 26, 33, 40, 56–57,
 59, 73, 75, 77, 84, 98, 101,
 105, 114–115, 117, 119, 123,
 127, 129, 131–132, 134, 136
 Ekološka dominacija 26
 Ekonomska nesigurnost 109
 Eksploatacija 45, 71
 Ekstremizam 99, 107, 119
 ETA 30
 Etnička nacija 120–123, 126
 Fatah 134
 Fizička nesigurnost 109
 Globalizacija 53–55, 57, 71,
 94–95, 104
 Hamas 134
 Hašašini 130
 Hezbolah 134
 Hijerarhija 20, 22, 33–34, 39,
 51, 94
 Hominidi 21, 23, 27, 30, 32
 Homo 24, 27, 31, 34–35
 Homo erectus 24, 33, 88, 135
 Homogenizacija 94, 97
 Homo habilis 24, 32
 Homofilija 51, 74, 79, 82
 Homosapiens 13–14, 26, 35–
 36, 88, 125
 Hortikultura 25
 Identitet 53, 65–66, 88,
 93–96, 99, 101–102, 104,
 106, 113–114, 119, 121–122, 125
 Infanticid 16–17, 19, 49–50,
 135
 Integracija 99, 105, 126
 Institucije 28, 39, 55, 58,
 63–64, 72, 75, 94, 107, 109,
 124
 Instrumentalizacija 54, 65,
 79, 82, 95, 98, 113, 117, 127,
 137–138
 Interakcija 26, 54, 65, 70
 Internalizacija 44–45,
 85–86, 89
 Islamizam 96
 Izolacija 76, 101, 138
 Jezik 37, 43, 51, 85, 90, 93, 129
 Kognitivno 13–14, 37–38, 47,
 51, 60, 88
 Kohezija 32, 41, 48, 97, 105
 Kolonizacija 25, 53
 Konzervativizam 74, 100
 Ksenofobija 69, 77
 Kultivacija 29, 68
 Kultura 11–15, 26, 29, 32, 34,
 36–38, 40, 42–44, 48, 51,
 53–59, 61, 65–66, 68–72,
 76–90, 93–102, 104–105,
 108, 110, 113–115, 122, 124,
 127–130, 133–139
 Kulturna uniformnost 57
 Lijevi terorizam 106–107
 Ljudi 15–16, 19, 21–24, 28,
 33–34, 36–37, 40, 43–45,
 50–51, 54, 61, 63–64, 67,
 69–70, 73, 79–81, 84, 89,
 93–94, 98, 103, 108–109,
 114, 116–118, 121, 123–125,
 128–129, 131, 133

- Manipulacija 17, 36, 40,
59–60, 62–63, 65, 68–69,
93, 98, 101–102
- Mediji 15, 42, 62–65, 67, 69, 80,
102, 110, 125–126, 136–137
- Mehanička solidarnost 74,
120
- Mikrogljija 36
- Militarizam 96–97, 99
- Mondijalizacija 98, 111, 114
- Morfološki 21, 43, 135
- Mozak 14, 18, 27, 31–32, 36–38
- Multikulturalizam 53, 55, 71
- Nacija 57, 66, 76, 80, 93,
95–96, 120–124, 126
- Narod 43, 57, 68, 76, 80, 91,
124–125
- Neandertalci 38–39
- Nenasilje 49
- Neokonzervativizam 96–97
- Neokorteks 36, 51
- Neolit 45, 47
- Neolitske zajednice 38
- Nesigurnost 62, 69, 87, 89–90,
97–98, 109, 116
- Normativno nasilje 59–61,
72–73, 75, 78–79, 81, 136–137
- Nezavisnost 48
- Olduvaj 32
- Opresija 102
- Organska solidarnost 74, 121
- Otpor 57, 77, 87, 90, 92,
94–96, 101, 105–106, 126,
129, 133, 138–139
- Performativnost 77
- Podređene grupe 59, 84, 109,
110, 136
- Politička nacija 120–123, 126
- Politička propaganda 66, 137
- Poljoprivreda 26, 37–39, 46
- Poredak 56, 61, 64, 70, 78, 94,
100, 108, 111–113, 115–117,
126, 129, 139
- Potčinjenost 117, 126
- Prijetnja 28, 62, 68, 70–72,
89, 91, 97–100, 102–103,
112–113, 119, 134
- Primati 16–17, 24, 31–32, 41,
46, 50–51, 57, 121
- Priroda 12, 14–15, 17, 21,
23, 26–29, 32, 34, 36–37,
40, 43–45, 48, 58, 61–62,
108–109, 120, 135
- Radikalizacija 83, 94, 99,
103, 119
- RAF 108, 128
- Rasizam 69, 100
- Rat 84, 91, 98, 101, 105–106,
113, 116, 119, 124
- Resursi 24, 28, 33, 35, 38, 45,
70, 98, 108, 136
- Sedentizam 37, 45
- Seksualni dimorfizam 31,
33, 51
- Selekcija 26, 42
- Sigurnost 19, 22–23, 28, 64,
90, 98, 100, 113, 124
- Simboličko nasilje 110

- Socijalizacija 66, 68, 105
 Socijalna ekskluzija 75, 77,
 133
 Solidarnost 24, 31, 44, 66-67,
 74, 96, 114, 120-121, 130
 Spektakl 69, 110-111
 Strah 49, 62-65, 69, 72,
 87, 89-93, 97, 99-100,
 102-103, 107, 109, 116, 126,
 133, 136, 138
 Strukturalno nasilje 66, 71,
 73, 137-138
 Sukob 12, 24, 28, 33, 37, 40,
 83-84, 86, 93, 98, 101,
 103-104, 106, 110, 115-116,
 136
 Supremacija 66, 68, 124-126,
 131, 137
 Suverenost 95, 101, 128
 Talibani 134
 Tamijski tigrovi 131
 Televizija 62-63, 80, 136
 Teror 73, 90-91, 109-110, 123,
 127, 130, 132
 Terorizam 73, 84, 87, 90-93,
 97, 101-113, 116, 119, 125,
 127, 130-134, 138
 Totalitarizam 75, 115
 Transkapitalizam 119
 Vesternizacija 104
 Vjerski fundamentalizam
 96, 104, 106, 117, 127
 Vrijednosti 44, 54-56, 58,
 62, 72, 74, 76, 79-80, 82,
 85, 87, 89, 93-96, 99-100,
 105, 108, 114-115, 120-123,
 125-127, 129, 138
 Zajednica 14-16, 19-20,
 22-23, 28-29, 34-35,
 37-43, 45, 47-51, 53, 55, 58,
 64, 66-67, 69-70, 73, 75,
 78-81, 85, 88-89, 93, 95,
 102-103, 114, 120-123, 126,
 131, 136, 139
 Zapad 55, 57, 72, 94-95, 97,
 99-100, 104, 119-120,
 125-126,

Imenski registar

About Loula	106	Arent Hana (Arendt	
Adorno Teodor (Adorno		Hannah)	75, 76
Theodor)	72, 73, 75, 81	Aristotel	13
Anderson Benedikt		Badju Alan (Badiou Alain)	
(Anderson Benedict)	94		120

- Bailey H., Drew 40
 Balibar Etjen (Balibar Étienne) 83
 Batler Džudit (Butler Judith) 60, 75
 Bauman Zigmund (Bauman Zygmunt) 57, 58, 61, 103, 107, 115, 116, 126
 Bek Ulrih (Beck Ulrich) 79, 110, 114
 Berlin Isaija (Berlin Isaiah) 124
 Bilandžić Mirko 83, 84, 90, 92, 102, 124, 128, 130, 131
 Bjelajac Željko 70
 Blain Michael 92
 Bodrijar Žan (Baudrillard Jean) 105, 110, 111, 112, 113, 132, 133
 Boš Kristof (Boesch Christophe) 20, 30, 41
 Broadhurst C., Leigh 27
 Burdije Pjer (Bourdieu Pierre) 63
 Byrne Richard 26
 Centola Damon 65, 74
 Chiricos Ted 62
 Crockett M., Carolyn 17
 Cvjetković Branko 91
 Ćirjaković Zoran 71, 73, 137
 Dejvids Vil 67
 Delić Zlatan 70
 DeMarrais Elizabeth 16
 Derenčić Davor 91
 Derida Žak (Derrida Jacques) 117, 128, 131, 132
 De Unamuno Migel 85
 Dirkem Emil (Durkheim Émile) 13, 120
 Donald Merlin 88
 Dunbar Robin 16
 Đapo Nermin 26, 27, 30, 31, 88
 Đukić Nemanja 53, 85
 Đurić Jelena 88, 96, 121, 122
 Elezović Stefan 37, 43, 54, 55, 83, 95, 99, 101, 104, 112, 113, 121, 122, 134
 Elias Norbert 11, 50, 60
 Erlandson Jon 24, 25
 Feinman M., Gary 46
 Fiamengo Ante 23
 Fihte G., Johan 124
 Filipović Vladimir 12
 Fink Eugen 61
 Fočo Salih 89, 95, 107, 114, 118, 121
 Frojd Zigmund (Freud Sigmund) 12, 44
 From Erih (Fromm Erich) 24, 27, 43, 44
 Fuko Mišel (Foucault Michael) 58, 98, 100, 124
 Furedi Frank, 68, 72, 89, 97, 98, 102, 103, 113, 116, 121, 122, 134

- Fuzaro Dijego (Fusaro Diego) 97, 109, 113
 Gaćinović Radoslav 109
 Galijašević Dževad 93
 Galtung Johan 66, 71, 72, 94, 98, 137
 Gebels 56
 Gellner Ernest (Gellner Ernest) 12
 Gerbner George 62
 Gholampour Faranak 16, 18
 Gidens Entoni 55, 56, 64
 Goddard David 28
 Goetz Aaron 22, 28
 Goffman Erving (Goffman Erving) 62
 Golubović Zagorka 115
 Gore Al 91
 Habermas Jürgen 53
 Hantington Samuel 96, 99, 125, 126, 128
 Haralambos Majkl 11
 Harari Yuval Noah 84, 108, 116, 117
 Harlov Harry 17
 Harmon Christopher 91
 Harvi Dejvid (Harvey David) 96
 Hasegawa Toshikazu 17
 Hassan Fekri 25
 Hausfater Glen 16
 Hiraiwa-Hasegawa Mariko 17
 Hobsbaum Erik (Hobsbawm Eric) 28, 100
 Hojl Fred (Hoyle Fred) 30
 Holborn Martin 11
 Hrdy Blaffer Sarah 16, 17
 Ibrulj Nijaz 54, 57
 Isanović Alija 101
 Jašarević Merima 37, 43, 95
 Jung Karl Gustav 13
 Kalinić Pavle 92, 101, 106, 107, 108, 131, 134
 Kaneti Elias (Canetti Elias) 63, 69, 71
 Kappeler M., Peter 43, 49
 Kar Kejleb 91
 Kastels Manuel (Castells Manuel) 69
 Katunarić Vjeran 12, 122
 Kaulicke Peter 45
 Kecmanović Dušan 23, 43
 Keenan Nicole 50
 Keith Bruce 48, 126
 Keverne Barry 16
 Klakhold Klajd (Kluckhohn Clyde) 11
 Koleman Džejms (Coleman James) 48, 70
 Koler Kristina (Kohler Christina) 46, 47
 Komšić Ivo 57
 Kuljić Teodor 117
 Kuru Ahmet 55, 102, 118
 Kuvačić Ivan 60

- Lauric Skov 38
 Lavić Senadin 67
 Lazić Siniša 49
 Lefevr Anri 127
 Levinas Emanuel 49, 59
 Levis Simon (Lewis Simon) 25
 Loizidou Elena 77
 Lorenc Konrad 27
 Luman Niklas 12, 13, 58
 Madžar Ljubomir 54
 Malešević Siniša 24, 40, 41, 93, 94
 Marić Silvana 127
 Markuze Herbert (Marcuse Herbert) 12
 Maslin Andrew Mark 25
 Maslov Abraham 22, 23
 Massey S., Douglas 31, 32, 33, 36
 McNeeley Susan 64
 Mennell Stephen 70
 Moll Henrike 20
 Morin Edvard 89
 Muminović Rasim 60
 Niče Fridrih 70, 73
 Ofer BarJosef (Ofer BarYosef) 46
 Pavićević Olivera 65, 69
 Petrović Gajo 61
 Plank Maks 38
 Platon 13
 Prais Daglas (Price Douglas) 46
 Pyszczyński Tom 68
 Repoport Dejvid (Reppoport David) 92
 Ricer Džordž (Ritzer George) 11
 Rick Toben 24, 25
 Rindos David 42, 44
 Ros A., Edvard 41
 Rosenwald George 74
 Sadadinović Azra 70
 Sardoč Mitja 58
 Sekulic Ranka 17
 Sloan Steven 91
 Smit Entoni (Smith Anthony) 57, 66
 Sommer Volker 17
 Sorokin Pitirim 70
 Stern Džesika (Stern Jessica) 90, 91, 105, 118, 119, 124, 133
 Šarić Hariz 70
 Šeler Maks (Scheler Max) 14, 20
 Šopenhauer Artur (Schopenhauer Arhur) 15
 Štark Miriam (Stark Miriam) 47
 Šuvar Stipe 28
 Tarner Džonatan 25, 37, 61
 Thorpe Nick 37
 Tomasello Michael 20
 Tomaševski Katarina 91
 Tönnies Frederik 29

Tuite Bernadette 16, 32	Vrangam (Wrangham) 30
Uslaner Eric 63	Vuković Aleksandra 23
Valesa Leh 130	Vuković Milovan 23
Van Šajk P., Karel (van	Walker S., Robert 40
Schaik P., Carel) 16, 19	Watts P., David 17
Veber Maks (Weber Max)	Welten Ruud 58
122, 123	Yair Gad 48
Vilson (Wilson) 16, 28	Yuan Yue 64
Vincent Andrew 71	Zimel Georg (Simmel
Vlaisavljević Ugo 68	Georg) 11
Volerštajn Imanuel	Žirar Rene 64, 74
(Wallerstein Immanuel)	Žižek Slavoj 93, 103, 117, 133
57	

LITERATURA

- Adorno, T. (1979). *Negativna dijalektika*. Beograd: BIGZ.
- Anderson, B. (1998). *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Arent, H. (1998). *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.
- Badiju, A. (2013). *O mračnom slomu: pravo, država, politika*. Beograd: FMK Singidunum.
- Bauman, Z. (2010). *Fluidni strah*, Novi Sad: Mediterran publishing.
- Bauman, Z. (1992). *Intimations of Postmodernity*. London/ New York: Routledge.
- Bećirović, F. (2013). *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Beck, U. (2001). *Pronalaženje političkoga*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Berlin, I. (2006). *Koreni romantizma*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bilandžić, M. (2010). *Sjeme zla: elementi sociologije terorizma*. Zagreb/Sarajevo: Plejada/Synopsis.
- Bjelajac, Ž. (2013). *Nasilje kao oblik socio – patološkog ponašanja*. Kultura polisa, god. X br. 22, str. 409–425.
- Bodrijar, Ž. (1993). *Amerika*. Beograd: Buddy Books/ Kontekst.

- Bodrijar, Ž. (1994). *Prozirnost zla*. Novi Sad: Svetovi.
- Bodrijar, Ž. (2007). *Duh terorizma*. Beograd: Arhipelag.
- Boesch, C. (2012). *The ecology and evolution of social behavior and cognition in primates*. Oxford Library of Psychology: The Oxford handbook of comparative evolutionary psychology, p. 486–503.
- *Brain Evolution Is Linked to Competition*. (2022). Neuroscience News. com: <https://neurosciencenews.com/brain-evolution-competition-21682/>
- Broadhurst, C., Cunnane, S., & Crawford, M. (1998). *Rift Valley lake fish and shellfish provided brain-specific nutrition for early Homo*. The British journal of nutrition, 79, p. 3–21. 10.1079/BJN19980004.
- Burdiže, P. (2000). *Narcisovo ogledalo: rasprava o televizijskom novinarstvu*. Beograd: Clio.
- Butler, J. (1997). *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford: Stanford University Press.
- Byrne, R. (1986). *Climatic Change and the Origins of Agriculture*. Studies in the Neolithic and Urban Revolutions, Mexico, p. 21–34
- Castells, M. (2003). *Kraj tisućljeća*. Zagreb: Golden marketing.
- Centola, D. (2015). *The Social Origins of Networks and Diffusion*. American Journal of Sociology, 120(5), p. 1295–1338.
- Chiricos, T., Eschholz, S., & Gertz, M. (1997). *Crime, News and Fear of Crime: Toward an Identification of Audience Effects*. Social Problems, 44(3), p. 342–357.
- Clarke, P.C. (2023). *Trends in Terrorism: What's on the Horizon in 2023*, Foreign policy research institute: https://www.fpri.org/article/2023/01/trends-in-terrorism-whats-on-the-horizon-in-2023/?fbclid=IwAR3y-RuMTg5wb-TnJne2sPFPpWVoTpk6e1eeXN4TaGqkZYTlVhA_yVJrDoo
- Crockett, C. M., & Sekulic, R. (1984). *Infanticide in red*

- howler monkeys (*Alouatta seniculus*). In Hausfater, G., & Hrdy, S. B. (eds.), *Infanticide*. New York: Aldine, p. 173–191.
- Cvjetković, B. (2002). *Terorizam-sredstva i posljedice*. Split: Kupola Laus.
 - Ćirjaković, Z. (2015). *Normativno nasilje u eri globalizacije*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum.
 - Delić, Z., Šarić, H., & Sadadinović, A. (2018). *Socijalni kapital i socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine*. Tuzla: In-scan.
 - Derenčić, D. (2005). *Ogledi o terorizmu i antiterorizmu*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
 - Derida, Ž. (2001). *Nasilje i metafizika*. Beograd: Plato.
 - DeMarrais, E. (2011). *Figuring the Group*. Cambridge Archaeological Journal 21:2, p. 165–86.
 - De Unamuno, M. (2017). *O tragičnom osjećanju života*. Zagreb: Algoritam.
 - Dunbar, R. I. M. (1996). *Determinants of group size in primates: A general model*. Proceedings of the British Academy, 88, p. 33–57.
 - Đapo, N. (2017). *Evolucija inteligencije čovjeka*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
 - Đukić, N. (2015). *Fenomenološka sociologija (Prilog sociologiji Balkana)*. Banjaluka: Balkanološki istraživački centar.
 - Đurić, J. (2012). *Globalni procesi: preobražaj identiteta*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju/I.P. Albatros plus.
 - Elias, N., & Scotson J. L. (1994). *The Established and the Outsiders*. London: Sage.
 - Elias, N. (2007). *Što je sociologija?*. Zagreb: Antibarbarus.
 - Elezović, S. (2022). *Građenje antisekularne postdejtonske države*. Banjaluka: Bina.
 - Elezović, S., & Jašarević, M. (2023). *Jezik i identitet: percepcija uloge jezika u kreiranju subjektivne identifikacije*. Educa, Godina xvi, broj 16, str. 147–152.

- Elezović, S. (2020). *Neoliberalizam kao paradigma univerzalnosti*. Zeničke sveske, broj 31–32, str. 231–241.
- Elezović, S. (2023a). *Odnos fiktivnog i realnog u Hanekeovom filmu „Smiješne igre“: Četvrti zid kao parabola o prisustvu*. Fakultet političkih nauka u Banjoj Luci, Društvo i politika, 4/2023, str. 197–211.
- Elezović, S. (2023b). *Politička eksploatacija simbola stradanja u proteklom bosanskohercegovačkom ratu*. Socijalne studije, 6 (6), str. 7–29.
- Encyclopedia of society and culture in the ancient world, (ed. Bogucki, P.), Fact on file, Vol 1
- Erlandson, J., & Rick, T. (2010). *Archaeology Meets Marine Ecology: The Antiquity of Maritime Cultures and Human Impacts on Marine Fisheries and Ecosystems*. Annual review of marine science, 2, p. 231–51. 10.1146/annurev.marine.010908.163749.
- Fiamengo, A. (1970). *Osnove opće sociologije*. Zagreb: Narodne novine.
- Filipović, V. (1989). *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Fink, E. (1998). *Uvod u filozofiju*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Freud, S. (2021). *The ego and the id*. London: Hograth Press,
- <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.218607/page/n5/mode/2up>
- Fromm, E. (1989a). *Anatomija ljudske destruktivnosti I*. Zagreb: Naprijed.
- From, E. (1989b). *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- Fočo, S. (2005). *Ogledi o tranziciji*. Zenica: Dom štampe.
- Fočo, S. (2011). *Rasprava o etici i moralu*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Fuko, M. (1998). *Treba braniti društvo*. Novi Sad: Svetovi.
- Furedi, F. (2008). *Politika straha*. Zagreb: Antibarbarus.
- Furedi, F. (2009). *Poziv na teror (Rastuće carstvo nepoznatog)*. Zagreb: Naklada Ljevak.

- Fuzaro, D. (2019). *Četvrti svetski rat protiv Srbije*. Beograd: Pečat.
- Gaćinović, R. (2006). *Antiterorizam*. Beograd: Draslar partner.
- Galijašević, Dž. (2012). *Terorizam u Austriji*. Beograd: Filip Višnjić.
- Galtung, J. (2009). *Mirnim sredstvima do mira*. Beograd: Službeni glasnik/Jugoistok XXI.
- Gehlen, A. (1990). *Čovjek; njegova priroda i njegov položaj u svijetu*. Sarajevo: Veselin Masleša/Svjetlost.
- Gellner, E. (1998). *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura.
- Gholampour, F., Riem, M. M. E., & van den Heuvel, M. I. (2020). *Maternal brain in the process of maternal-infant bonding: Review of the literature*. Social Neuroscience, 15:4, p. 380–384., DOI: [10.1080/17470919.2020.1764093](https://doi.org/10.1080/17470919.2020.1764093)
- Gibbons, A. (2021). *Ancient genomes offer rare glimpse Neanderthal family groups*, Science.org: <https://www.science.org/content/article/ancient-genomes-offer-rare-glimpse-neanderthal-family-groups>
- Gibbons, A. (2021). *Gorillas in the wild often adopt young orphaned apes*, Science.org: <https://www.science.org/content/article/gorillas-wild-often-adopt-young-orphaned-apes>
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Goddard, D. (1965). *The Concept of Primitive Society*. Social Research, 32(3), p. 256–276.
- Goetz, A. (2010). *The Evolutionary Psychology of Violence*. Psicothema, 22, p. 15–21.
- Gofman, E. (2009). *Stigma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Golubović, Z. (2015). *Postoje li civilizacijski uslovi za humanizaciju globalizacije*. Globalizacija i kultura (ur. Vukotić, V., & Šuković, D., et. al.), Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, str. 51–63.

- Gore, A. (2004). *The Politics of Fear*. Social Research, vol. 71, no. 4, p. 779–798.
- Haralambos, M., & Holborn, M. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Harlow, H. F. (1958). *The nature of love*. American Psychologist, 13(12), p. 673–685: <https://doi.org/10.1037/h0047884>
- Hamad, A. (2007). *U mreži zla*. Banjaluka/Beograd: Glas Srpske/Una press.
- Hantington, P. S. (2000). *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Podgorica/Banjaluka: CID/Romanov.
- Harari, N. J. (2018). *Homo Deus*. Beograd: Laguna.
- Harari, N. J. (2014). *Sapijens*. Beograd: Bibliонер.
- Harmon, C. C. (2002). *Terorizam danas*. Zagreb: Golden marketing.
- Harvi, D. (2012). *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Hassan, F. (1986). *Holocene Lakes and Prehistoric Settlements of the Western Faiyum, Egypt*. Journal of Archaeological Science. Journal of Archaeological Science, 13, p. 483–501. 10.1016/0305-4403(86)90018-X.
- Hiraiwa-Hasegawa, M., & Hasegawa, T. (1994). *Infanticide in nonhuman primates: sexual selection and local resource competition*. Infanticide and Parental Care, Harwood Academic Publ., London, p. 137–154.
- Hobsbawm, J. E. (1993). *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber.
- Hoyle, F. (1964). *Man in the universe*. New York: Columbia University Press.
- Hrdy, S., & Hausfater, G. (1984). *Comparative and evolutionary perspectives on infanticide: An introduction and overview*, Comparative and Evolutionary Perspectives. New York: Aldine.
- Ibrulj, N. (2005). *Stoljeće rearanžiranja*. Sarajevo: Filozofsko društvo Theoria.

- Ikarashi, A. (2023) *Human Ancestors Nearly Went Extinct 900,000 Years Ago*. Scientific American: <https://www.scientificamerican.com/article/human-ancestors-nearly-went-extinct-900-000-years-ago/>
- Isanović, A. (2019). *Diskurs islamofobije u književnosti: tri tematska pristupa*. Sarajevo, Znakovi vremena, br. 85/86, str. 57–80.
- Jašarević, M., & Elezović, S. (2021). *Savremeni bosansko-hercegovački kulturni identitet i ideologija etnonacionalizma*. Istraživanja, broj 16, 267–293.
- Jung, G. K. (1984). *Duh i život*. Novi Sad: Matica srpska.
- Kalinić, P. (2003). *Teror i terorizam*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Kappeler, P., & van Schaik, P. C. (2002). *Evolution of Primate Social Systems*. International Journal of Primatology, Vol. 23, No. 4, p. 707–740.
- Katunarić, V. (2003). *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Jasenski i Turk.
- Kaulicke, P. (2015). *Corporealities of Death in the Central Andes (ca. 9000–2000 BC)*. Death Rituals, Social Order and the Archaeology of Immortality in the Ancient World: 'Death Shall Have No Dominion', p. 111–129.
- Kecmanović, D. (2014). *Etnonacionalizam*. Beograd: Clio.
- Keenan, N. (2020). *Theories of Violence*. Philologia 12, no. 1, p. 1–3.
- Keith, B. (1988). *The Foundation of an American Discipline: Edward A. Ross at the University of Nebraska, 1901–1906*. Mid-American Review of Sociology, Vol XIII, No. 2, p. 43–56.
- Keverne, E. B., Martensz, N., & Tuite, B. (1989). *Beta Endorphin Concentrations in CSF of Monkeys Are Influenced by Grooming Relationships*. Psychoneuroendocrinology 14, p. 155–161.
- Komšić, I. (1999). *Automatizacija i humanizacija*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir.

- Kuljić, T. (2014). *Tanatopolitika: sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Kuru, T. A. (2022). *Islam, autoritarizam i nerazvijenost*. Tuzla: Dialogos.
- Kuvačić, I. (2004). *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Golden Marketing.
- Köhler, E. (2017). *The Development of Social Complexity in Early Egypt. A View From The Perspective of the Settlements and Material Culture of the Nile Valley*. *Ägypten Und Levante/ Egypt and the Levant*, 27, p. 335–356.
- Lavić, S. (2018). *Zaborav razlike*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Lazić, D. S. (2019). *Nasilje kao generativna sila*. (Prikaz), *Politeia*, Vol 9, No 17, str. 165–171
- Lefevr, A. (1982). *Preživljavanje kapitalizma: reprodukcija proizvodnih odnosa*. Sarajevo: Svjetlost.
- Levinas, E. (1991). *Otherwise than Being*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Levinas, E. (1998). *Entre Nous*. New York: Columbia University Press.
- Lewis S. L. & Maslin M. A. (2015). *Defining the anthropocene*. *Nature*. 2015 Mar 12:519 (7542), p. 171–80. doi: 10.1038/nature14258. PMID: 25762280.
- Loizidou, E. (2008). *Butler and life: law, sovereignty, power*. In: Carver, T. and Chambers, S.A. – *Judith Butler's Precarious Politics: Critical Encounters*. Routledge – Abingdon, UK, p.145–156.
- Lorenz, K. (2005). *On Agression*. London: Taylor & Francis.
- https://monoskop.org/images/d/do/Lorenz_Konrad_On_Aggression_2002.pdf
- Luhmann, N. (1992). *Legitimizacija kroz proceduru*. Zagreb: Naprijed.
- Luhmann, N. (1976). *The Future Cannot Begin: Temporal Structures in Modern Society*. *Social Research*, 43(1), p.130–152. <http://www.jstor.org/stable/40970217>

- Luman, N. (2001). *Društveni sistemi: osnovi opšte teorije*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Madžar, Lj. (2015). *Ekonomski efekti međudejstva globalizacije i kulture*. Globalizacija i kultura (ur. Vukotić, V., & Šuković, D., et. al.), Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, str. 20–31.
- Malešević, S. (2009). *Sociologija identiteta*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Marcuse, H. (1985). *Eros i civilizacija*. Zagreb: Naprijed.
- Marcuse, H. (1987). *Um i revolucija*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marić, S. (2012). *Terorizam kao globalni problem*. Medianali, Vol 6, No. 11., str. 87–102.
- Maslow, A. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row.
- Massey, S. D. (2001). *A Brief History of Human Society: The Origin and Role of Emotion in Social Life*. American Sociological Review 67(1).
- Matić, M. (1974). *Političko predstavljanje*. Beograd: Radnička štampa.
- McKie, R. (2002). *It's shore thing: diet of fish made man brainy*, The Guardian: <https://www.theguardian.com/uk/2002/may/26/medicalsecience.research>
- Mennell, S. (1995). *Civilisation and Decivilisation, Civil Society and Violence*. Irish Journal of Sociology, Vol 5, p. 1–21.
- Miladinović, S. (2009). *Elite raspada*. Beograd: Službeni glasnik.
- Morin, E. (1979). *Duh vremena 1*. Beograd: BIGZ.
- Muminović, R. (1998). *Uvod u filozofiju*. Sarajevo: Sarajevo publishing.
- Niče, F. (1984). *Osvit*. Beograd: Rad.
- Niče, F. (1990). *Genealogija morala*. Beograd: Grafos.
- Pare, S. (2023). *13 of the oldest archaeological sites in the Americas*, LiveScience: <https://www.livescience.com/archaeology/the-oldest-archaeological-sites-in-the-americas>

- Pavićević, O. (2014). *Nasilje i kultura*. Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Vol. XXXIII, 1, str. 75–93.
- Petrović, G. (1969). *Mogućnost čovjeka*. Zagreb: Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu.
- Price, T. D., & Feinman, M. G. (2010). from book *Pathways to Power: New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*, p.1–14, DOI: [10.1007/978-1-4419-6300-0](https://doi.org/10.1007/978-1-4419-6300-0)
- Pyszczyński, T. (2004). *What Are We So Afraid Of? A Terror Management Theory Perspective on the Politics of Fear*. *Social Research*, 71(4), p. 827–848.
- Ricer, Dž. (2009). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.
- Rindos, D. (1986). *Darwinian Evolution and Cultural Change: the Case of Agriculture*. *Studies in the Neolithic and Urban Revolutions, Mexico*, p. 69–80.
- Rosenwald, G. (1975). *Small Groups and the Family in Society*. *Social Research*, 42(2), p. 247–283.
- Ross, A. E. (1919). *Socialization*. *American Journal of Sociology*, Vol 24, No. 6, p. 652–671.
- Scheler, M. (1960). *Položaj čovjeka u kozmosu*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Simmel, G. (2001). *Kontrapunkti kulture*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Sloan, S. (1978). *Conceptualizing Political Terrorist*. Columbia University: *Typology Journal of International Affairs*, Vol 32, No 1.
- Smit, D. A. (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka xx vek.
- Smith, D. A. (2003). *Nacionalizam i modernizam*. Zagreb: Fakultet političkih znanost Sveučilišta u Zagrebu. Top of Form
- Stark, T. M. (1991). *Ceramic production and community specialization: A Kalinga ethnoarchaeological study*.

- World Archaeology, Vol. 23, No. 1, Craft Production and Specialization (Jun.,1991), p. 64-78.
- Stein, J. G. (2001). *Understanding Ancient State Societies in the Old World*. Archaeology at the Millennium, (ed. Feinman G., & Price, D. T.), Kluwer Academic/Plenum Publishers, p. 353-379.
 - Stern, J. (1999). *The Ultimate Terrorists*. London: Harvard University Press.
 - Sommer, V. (1987). *Infanticide among free-ranging langurs (Presbytis entellus) at jodhpur (Rajasthan/India): Recent observations and a reconsideration of hypotheses*. Primates 28, p.163-197. <https://doi.org/10.1007/BF02382569>
 - Sorokin, P. A. (1948). *The reconstruction of humanity*. Boston: The Bacon Press.
 - Sugiura, Y., & Ishikawa, T. (1986). *The Neolithic Revolution, a Case Analysis: A Reevaluation of the Childean Concept as Applied to Jomon, Japan*. Studies in the Neolithic and Urban Revolutions, Mexico, p. 35-50.
 - Šušvar, S. (1970). *Nacije i međunacionalni odnosi*. Zagreb: Naše teme.
 - Tarner, H. Dž. (2009). *Sociologija*. Novi Sad/Beograd: Mediterran publishing/Centar za demokratiju.
 - *The invisible plant technology of the prehistoric Philippines*. (30.6.2023). Phys.org: <https://phys.org/news/2023-06-invisible-technology-prehistoric-philippines.html>
 - Thorpe, N. (2003). *Anthropology, archaeology, and the origin of warfare*. World Archaeology. 35. 145-165. 10.1080/0043824032000079198.
 - Tomaševski, K. (1983). *Izazov terorizma*. Zagreb: Napredak.
 - Tönnies, F. (2012). *Zajednica i društvo*. Zagreb: Kultura i društvo.
 - Uslaner, E. (1998). *Social Capital, Television, and the „Mean World”: Trust, Optimism, and Civic Participation*. Political Psychology, 19(3), p. 441-467.

- van Schaik, P. C. (1996). *Social Evolution in Primates: The Role of Ecological Factors and Male Behaviour*. Proceedings of the British Academy, 88, p. 9–31.
- Veber, M. (1976). *Privreda i društvo II*. Beograd: Prosveta.
- Vincent, A. (2006). *Moć i praznina: nacionalistička ideologija u dvadesetom stoljeću*. Političke ideologije (ur. Freedon M.), Zagreb: Algoritam, str. 189–219.
- Vlasisavljević, U. (2007). *Rat kao najveći kulturni događaj*. Sarajevo: Maunagić d.o.o./Mauna-fe.
- Vlajki, E. (2013). *Američki teror*. Beograd: Filip Višnjić.
- Vuković, M., & Vuković, A. (2009). *Sociologija*. Bor: Tehnički fakultet.
- Žirar, R. (1990). *Nasilje i sveto*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Žižek, S. (2015). *Islam i modernost*. Zagreb: Algoritam.
- Wallerstein, I. (2006). *Evropski univerzalizam: retorika moći*. Cetinje: Otvoreni kulturni forum.
- Walker, R. S., & Bailey, D. H. (2013). *Body counts in lowland South American violence*. *Evolution and Human Behavior*, 34(1), p. 29–34.
- <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2012.08.003>
- Watts, D. P. (1990). *Ecology of gorillas and its relation to female transfer in mountain gorillas*. *Int. J. Primatol.* 11: p. 21–45.
- *What makes the human brain different? Study reveals clues*. (25.8.2022). Medicalxpress.com,: <https://medicalxpress.com/news/2022-08-human-brain-reveals-clues.html>
- Welten, R. (2020). *In the beginning was violence: Emmanuel Levinas on religion and violence*. *Continental Philosophy Review*.
- Will, M. (2020). *Neanderthal surf and turf*. *Science*, Vol 367, p. 1422–1423:
- <https://www.science.org/doi/10.1126/science.abb3568>

- Wrangham, R. W. (2001). *Out of the Pan, into the Figure: How Our Ancestors Depended on What They Ate.*, Tree of Origin, Cambridge: Harvard University Press, p. 121–43.
- Yair, G. (2007). *Existential Uncertainty and the Will to Conform: The Expressive Basis of Coleman's Rational Choice Paradigm*. *Sociology*, 41(4), p. 681–698.
- Yuan, Y., & McNeeley, S. (2018). *Fear of crime and behavioral adaptations: Testing the effects of fear of violence on unstructured socializing with peers*. *Deviant Behavior*, No 12, p. 1633–1646: <https://doi.org/10.1080/01639625.2017.1410625>.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

316.624:39

316.72

ЕЛЕЗОВИЋ, Стефан, 1995-

Nasilje i kultura : nasilje kao konstitutivni element kulture, normativna praksa i kulturni fenomen / Stefan Elezović. - Banja Luka : Evropski defendologija centar [za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja] , 2025 (Banja Luka : Bina). - 171 стр. ; 21 cm

Бијешка о аутору са сликом на задњем кор. листу. - Тираж 200.
- Библиографија: стр. 159-171. - Регистар.

ISBN 978-99976-22-99-0

COBISS.RS-ID 142280449

STEFAN ELEZOVIĆ

je doktorand sociologije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci. Objavio je knjigu Građenje antisekularne postdejtonske države (2022), kao i desetak naučnih radova iz oblasti sociologije. Osnovna polja njegovog naučnog interesovanja su sociologija kulture, sociologija identiteta, sociologija politike, sociologija nauke i ekonomska sociologija.

NASILJE I KULTURA

ISBN: 978-99976-22-99-0

9 789997 622990